

The copy filmed here has been reproduced thanks to the generosity of:

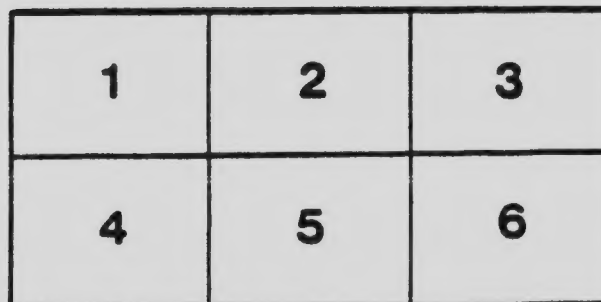
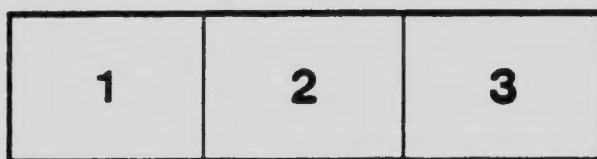
National Library of Canada

The images appearing here are the best quality possible considering the condition and legibility of the original copy and in keeping with the filming contract specifications.

Original copies in printed paper covers are filmed beginning with the front cover and ending on the last page with a printed or illustrated impression, or the back cover when appropriate. All other original copies are filmed beginning on the first page with a printed or illustrated impression, and ending on the last page with a printed or illustrated impression.

The last recorded frame on each microfiche shall contain the symbol ➡ (meaning "CONTINUED"), or the symbol ▼ (meaning "END"), whichever applies.

Maps, plates, charts, etc., may be filmed at different reduction ratios. Those too large to be entirely included in one exposure are filmed beginning in the upper left hand corner, left to right and top to bottom, as many frames as required. The following diagrams illustrate the method:

L'exemplaire filmé fut reproduit grâce à la générosité de:

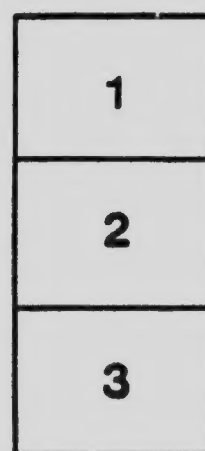
Bibliothèque nationale du Canada

Les images suivantes ont été reproduites avec le plus grand soin, compte tenu de la condition et de la netteté de l'exemplaire filmé, et en conformité avec les conditions du contrat de filmage.

Les exemplaires originaux dont la couverture en papier est imprimée sont filmés en commençant par le premier plat et en terminant soit par la dernière page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration, soit par le second plat, selon le cas. Tous les autres exemplaires originaux sont filmés en commençant par la première page qui comporte une empreinte d'impression ou d'illustration et en terminant par la dernière page qui comporte une telle empreinte.

Un des symboles suivants apparaîtra sur la dernière image de chaque microfiche, selon le cas: le symbole ➡ signifie "A SUIVRE", le symbole ▼ signifie "FIN".

Les cartes, planches, tableaux, etc., peuvent être filmés à des taux de réduction différents. Lorsque le document est trop grand pour être reproduit en un seul cliché, il est filmé à partir de l'angle supérieur gauche, de gauche à droite, et de haut en bas, en prenant le nombre d'images nécessaire. Les diagrammes suivants illustrent la méthode.

Рік 1919.

Число 20

Бібліотека „Канадйского Фармера“.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ »КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«

854 Main Str.

ВІННІПЕГ — КАНАДА.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

HUKTIDUP

НАКЛАДОМ "КАНАДІЙСЬКОГО ФАРМЕРА"

354 Main Str. — Winnipeg, Man.

JC 341
C5318

ПЕРЕДМОВА.

В наших часах кожний політикує. А одначе рідко зустрічається зрозуміне для суті політики, її звязку з духовним життям і її значіння в розвитку. Політичний інтерес висчерпується для найбільшої частини журою за той чи инший законопроект і питанням, що сей чи инший політик робить або думає. Супроти великих політичних і соціальних проблем вдоволяються певними загальними тенденціями, до яких оборони доставляє аргументів партійна преса і політичні збори. Також людям, які інтересуються ширшими цілями, незвичайно важко тверезо придивляти до відносин, бо ми знаходимося серед політичної метушні, яка не дає нам потрібного спокою, щоб досягнути ширшого розуміння поза суперечками дня.

Та наші часи є не тільки часи політики, але також антиполітики. Виринув напрям відрази до всякої політики. Бачить ся, що народне панування не сповнило своєї обіцянки золотих гір, що надужите влади перенесло ся й до нової хати. В кінці робить ся відкрите, що вина лежала не стільки в формах правління і системах устрою, скільки в людській натурі, і хочеть ся в розпуці на все махнути рукою. Те становище є зрозуміле, але безплідне. Думка про можливість поліпшення є взагалі одинокою заохотою до людської діяльності, і доки неспоримо не доказано, що людська громада не дасть ся поправити, соціальний інстинкт самозбереження наказує нам уважати удосконалене як поки-що одиноку основу. Тоді насувається перше головне питання: Длячого політична мораль, як в цутрі окремої держави, так і у взаємних відносинах держав, остала на таким низьким ступні? Тільки зрозуміне приналежних сюди появ мо-

же допомогти знайти шляхи до можливого поліпшення. Я бачу причину низького стану політичної моралі в тім, що політика всюди і в усіх часах, при абсолютизмі не менше як при аристократичних і демократичних формах правління, має діло з масою, а етичний розвиток маси наслідком її особливого психічного стану мусить поступати безконечно повільніше ніж одиниці.

Власне тому надії не повинні бути занадто великі. Перше всего треба берегти ся двох річей, догм і ілюзій. Догмами і ілюзіями можна робити політику, але вони нам не допоможуть до зрозуміння відносин життя. Тут потрібна чуйна критика і здорова скептика. Супроти політики потрібна в першій мірі не віра, а недовіре. Бо політика прагне все закрити реальностями. Внутрішня політика має свою дипломатию так само як і зовнішня.

Дивити ся тверезо на політику дуже важко. Кождий мусить про загальне і рівне виборче право, про виборче право жінок, про національні питання, про мировий рух і т. д. мати свою власну думку; одначе тільки мале число має змогу безсторонно розлідувати ті питання, оцінювати аргументи за і проти і відповідно до того означити своє становище. При своїй праці мав я за ціль ввести шукаючих в самостійне думане про політичні проблеми. Сподіваю ся, що моє суб'єктивне понятє цінности того, що можна би назвати «філософією політики», представить ся читачам як результат об'єктивних, з ніякими партійними поглядами незв'язаних дослідів. Тепер, коли пильні студії з області соціології доповнено рядом дослідів про психологію мас, повинно бути можливо написати таку філософію політики. Шлях промостили сюди Французи. Аж писання Г. Ле Бона і Г. Тарда з 90-их років минулого столітя дали почин до раціонального досліджування основного питання для зрозуміння політичних появ, а саме питання про взаємний вплив між одиницею й масою. Одначе психологія мас зовсім ще не розсіджена вичерпуючо, і моя праця, думаю, зможе дати в своїй області дещо нового.

Сьвітогляд і політичне переконанє.

Шукаємо сьвітогляду, себто спільного знаменника, до якого зводять ся коли не всі, то в кождім разі такі явища життя, що мають для одиниці вартість. Одначе в нашім змаганю до сьвітогляду не є ми ніколи безсторонні. Найперше грозять нам всякі **зовнішні суггестії**. Тільки зникаючо мале число одиниць здібне побороти сю першу перешкоду, на те, щоб розбити ся без можности ратунку о неперехідну скалу другої перешкоди, **внутрішньої суггестії**. Адже ми ніколи не будемо наших думок на вільнім ґрунті. Кождий має в своїй натурі диспозиції, які без його сьвідомости справляють його в означенім напрямі. Темперамент робить початок: він руководить нашим шуканем і дбає про те, щоб ми здобули сьвітогляд, який відповідав би нашому темпераментови. Се ілюзія, коли ми думаємо, що витворили собі понятє про жите єбєктивною, абстрактною спекуляцією. Ми шукали **правди**, але наш темперамент довів нас до **такої** правди, по якій нам найвигіднійше устроїти ся, сотворив для найспіднійших елементів нашої індивідуальности найліпший ґрунт, може ще до того роздобув способи, як закривати наші хиби. Се певне, що колиб була абсолютна правда, люди до неї ніколи не дійшли би, бо ніколи не вийшли би з свого субєктивного обмеження. Таким чином шуканє сьвітогляду дасть ся близше означити як шуканє *modus vivendi* між моїм **я** і окружаючим сьвітом.

Власне тому одна одиниця ніколи не зможе у властивім значіню слова—«навернути» другу. Можна підкупити здібність оцінювання безкритичних людей і довести їх до потакування певним догмам, але догми не можуть змінити індивідуальної натури. Звичайною появою є прим. особа, яка на устах все має християнство, а рівночасно її спосіб думання і її діла є в найвисшій мірі нехристиянські. Таких людей дають лицемірами, але дуже

часто неслухно, бо передумовою лицемірства є самопізнане, яке можливе тільки при певній інтелігенції. Є се власне люди, що через непорозумінє прийняли світогляд, який до них не підходить.

Що політичні погляди стоять сьогодні на першій місці цілого індивідуального комплексу поглядів, се очевидний факт, який проявляєть ся вже в тім, що щоденні газети ділять ся відповідно до політичних поглядів. Але політичні погляди містять в собі окремі погляди про інші явища життя. Консервативний орган має інші думки про релігію, літературу й тому подібні неполітичні річі, як радикальна газета. Справа стоїть так, що політичні противенства не є ніщо інше, тільки виїшні викладники противенств світогляду. При демократичнім розвитку політика стала пануючим чинником, — як в середніх віках була ним релігія, — і політика красна виступає як рішача для становища одиниці, для становища, яке одначе містить в собі всі ті явища життя, що взагалі мають місце в сфері інтересів одиниць. Є се предвічна боротьба світоглядів, правда, в нових формах, але противенства ті самі, бо впливають вони з найглибшої глибини в людині, з темпераменту, себто з диспозицій, опертих на цілості фізичних і психічних властивостей.

Виразних темпераментів взагалі мало; найбільша частина з них розпливчата і її важко означити. Такі особи з невиразними темпераментами підлягають в своїх поглядах більше зовнішнім впливам ніж внутрішній потребі, і то в тим більшій мірі, чим менший їх ступінь інтелігенції і просвіта. Найперше впливає тут матеріяльний інтерес. Думаєть ся, що ми потворили собі політичний погляд по зрілій розвазі, що є найліпше для краю й народу, але в дійсности увага на особистий матеріяльний інтерес дала напрям, в яким шукати політичного переконання. Соціалізм має за найблизшу ціль поліпшене положення робітників, отже робітники є соціалісти з «переконання». Роботодавець, що стає «консервативним», коли як робітник був соціальним демократом, є особливо поучаючим приміром. Далі є також люди, яких через те, що їх матеріяльні відносини не вказують їм безпосередно дороги до політичного переконання, уробляє їх окружене. Окружене і всякі випадкові обставини

закладають основу і ведуть в виборі особистих органів, а ті знов скріплюють ту основу й заосматрюють потрібними політичними кличами, яких вони анї не можуть анї не хотять продумати. Вони вдоволяють ся тим, що йдуть за даваними їм директивами, а боячи ся мимоволї всякого напруження, потрібно-го для ревізії свого становища й евентуально для прийняття нового погляду, опирають ся всім пробам навернення з упертістю, яку називають вірністю переконанням. Таксамо, як говорить ся про «християн з привички», можна говорити про «консерватистів з привички» і «лібералів з привички».

Побіч сих двох груп настроєних з **материяльного інтересу** і настроєних з **привички**, є ще мала меншість, яка в своїх політичних поглядах руководить ся внутрішніми мотивами; се настроєні з **темпераменту**. Також ся група тільки рідко не підпадає під вплив материяльних інтересів й окруження, — хоч окруження завдяки темпераментови бодай в части свобідно вибраного, — і ся обставина уможливає, що настроєні з темпераменту політично інтересовані можуть лучити ся в партії й не розпадають ся на одиниці.

Політичні погляди, які впливають з темпераменту, зводять ся до двох — або, коли хто хоче — до трьох головних становищ: позитивного й негативного консерватизму і прогресизму. Позитивний консерватист думає, що існуючі відносини є взагалі добрі й не потребують ніякої змін; негативний консерватист також не хоче ніяких змін, одначе з тої причини, що хоч є зле, то поліпшене не є можливе. Прогресист бачить так само як негативний консерватист темні сторони теперішніх відносин, — може навіть неodobачає деяких ясних сторін, — а вірячи в можливість поліпшення, хоче брати участь в поступовім руху. Не треба дати ся ввести в блуд партійними назвами; партії змінюють ся, а назви остають і поволи вводять в блуд. Партії, які називають ся «консервативними», є иноді умірковано поступові, а партії, називані «поступовими», можуть бути відносно консервативні. Партійний темперамент і партійна назва не все покривають ся. До **прогресистів** треба зачислити також **реакціонерів** в правдивім значіню слова. Слова «реакціонер» надуживаєть ся часто, особливо в полеміці, в приложеню до

консерватистів. Тут є основна різниця: реакціонер так само як прогресист не є вдоволений теперішніми відносинами і хоче їх реформувати, однак замість заводити нове й неперевірене, думає він, що поступ буде найліпше запевнений, коли привернуть ся те, що вже давнійше доказало свою стійність.

Тож і тут показуєть ся, що абсолютні становища в дійснім життю не існують; ніхто не є такий консервативний, щоб не бажав в сій чи иншій точці змін, і ніхто не є такий поступовий, щоб нічого не бажав задержати. Негативний консерватист займає посереднє становище, є в своїм консерватизмі — сказати-б — укрито поступовий: новонабуте переконанє про можливість поступу переведе його в поступовий табор.

Коли ми тепер розглянемо близше можливости політичної пропаганди, то розумієть ся само собою, що навернути настроєних з темпераменту дуже важко. Правди політичного погляду не можна доказати льогікою, і все можна стільки-ж аргументів навести проти, як і за якимсь поглядом. В темпераменті має одиниця провідника, якого не легко звести на манівці. Темперамент може очевидно зміняти ся, наслідком чого можуть зміняти ся так само політичні погляди; солідний хронічний жолудковий катар може в сїм напрямі більше зробити, як десять агітаторів. Дуже часто змінюєть ся також політичне становище з віком, найчастійше так, що поступовий запал меншає і навіть переходить у позитивний або негативний консерватизм, в напрямі, в яким змінюєть ся темперамент. Той сам розвиток можна звичайно завважити в настроєних з матеріального інтересу, коли вони вже дороблять ся.

Агітація, яка так мало має впливу на настроєних з темпераменту, вимагає так само в настроєних з привички перемоги певного опору який однак зроджений тільки з лінивства і який можна перемогти, коли в людий вдасть ся вмовити, що така чи наша політика принесе їм матеріальні користи, і таким чином перевести їх з класи настроєних з привички до класи настроєних з матеріального інтересу. Сї останні є найвдячійші об'єкти пропаганди. Тому обіцяють ся робітникам заосмотрєне, рільникам залізничі, промисловцям охоронє мито і т. д. Приманюєть ся очевидним зиском. Тут виборча реторика своім

перекручуванем правди і своєю перфідністю має свою найвластивішшу домену. На загальне добро догляють ся власне тільки голоси тих, яких можна переконати, що плянований добробут перше всего принесе користь їм самим.

Ідеал свободи розцвітає чудово — в теорії. В дійсности дієть ся з ним те саме, що з іншими загальними ідеалами інших часів. Зрікаєть ся свободи, щоб при помочи замкнених рядів здобути власть, себ-то свободне розпоряджене публичними добрами, власть довільно роздавати їх. Політична агітація мусить що-раз більше матеріалізувати ся, в тій мірі, як історичний розвиток що-раз більше веде до того, щоб економічні питання стали єдино рішачими чинниками політичної боротьби. Що ми йдемо в тім напрямі, про се не може ніякий безсторонній дослідник сумнівати ся.

На той розвиток не треба нарікати. Він робить-ме політику що-раз більше діловою, може бруталнішою, але рівночасно усує багато ілюзій і багато політичного лицемірства. Предвічна боротьба між світоглядами через те очевидно не згине, тільки можна буде її вести на свободнішій арені. Як релігія в безупинно зміннім ідейнім кружі світоглядів уже в значній мірі повалила ся, так повалить ся й політика. Настроєні з темпераменту світогляди не зникнуть так само з політики, як не зникнуть з релігії, але вони тут і там грати-муть побічну роль і винайдуть собі нову арену, де велику боротьбу можна буде вести далі в нових формах.

Одно треба все тямити: що настроєні з темпераменту світогляди не борють ся з собою, щоб себе перемогти і знищити, бо вони всі однаково потрібні, і вони безсмертні, власне тому, що настроєні з темпераменту. Вони борють ся з собою щоб держати в рівновазі світовий розвиток.

=====

II.

Маса.

I. Значіне суггестії як чинника, що творить масу.

Історичний розвиток опирається не тільки на індивідуальних поглядах на жите, але також на взаїмнім впливі індивідуальних і колективних поглядів, на взаїмности між особистістю і масою. Особистість, яка сама виплила з окруження маси, себто розвинула ся під суспільними, місцевими і часовими впливами, складає даїну з своєї індивідуальности, дає нові ідеї, які більше або менше швидко їй основно приймає маса. Таким чином відбувається постійний приплив нових думок до маси, злучений найчастіше з сильним погрубленем і помітненем. Через що ідеї приміняють ся до здібности приймаїа маси. Той світогляд маси, такий мало суцільний, грубий і хиткий, уникає єдначе інстинктивно найбільших противенств їй укладається в струю, яку в загальнім напрямі можна означити. Так повстають і змінюють ся дух часу і публична опінія, так повстають і змінюють ся партії і секти. Маса є се позбавлені всякої самостійної думки, єїї орудя історичного розвитку, вїїсьда зложені з безіменних одиниць, яких важкими гарматами є колективні світогляди, чи вони називають ся: дух Риму, магометанїзм, християнїзм, дух ренесансу, дух романтизму, чи виступають під назвами протестантизму і католицизму, консерватизму і лібералїзму, націоналізму, соціялізму і т. д. Нїяка ідея не побідить швидше, аж доки маса не виписала її на своїм прапорі, нїякий пост не може без маси управляти свого ремесла, нїякий монарх, нїяке правительство не могло би істнувати без мас, які на них присягнули би. Кожда форма правліїа є в дійсности висловом волї мас, абсолютизм так само, як демократична конституція.

»Масу« можна коротко означити як групу одиниць, які в

дарій хвилі переняті спільною ідеєю або спільним бажанем і свідомі тої спільности думки, волі, чи діяня. Не кождий при падковий збір одиниць творить масу в соціологічним значіню слова. Товпа, яка на оживленій вулиці переливається сюди й туди, не є «масою», бо одиниць не знязує ніякий спільний зв'язок. Та коли прохожі починають товпити ся з приводу якоїсь події, нещасливого випадку чи арештованя, чи щоби слухати вуличного проповідника, тоді зв'язок установлений, момент спільної свідомости лучить одиниці, випадкова товпа стала масою.

Тим чародійним способом, що спричиняє сю переміну, є суггестия. Суггестия спроваджує увагу, думку й долю одиниць до спільної точки й уможливає тим спільне діланє. Без суггестії всякий психічний зв'язок між більшим числом людей різного соціального походження й рівня просвіти був би виключений. Тому треба суггестию вважати основним чинником психології мас.

Суггестиею називаємо процес, при помочи якого впоюють ся в одиницю без її волі понятє, яке змушує хід її думки до певного напрямку. Рішальним для стану суггестії є те, що — говорячи словами Бундта — наступає «звужене свідомости», яке серед даних обставин може впливати з такою силою, що стає «гіпнозою на яві». Коли я через постійне повторюванє якогось твердження, не даючи доказів або аргументів, заставляю якусь особу вірити в те твердженє, тоді маємо випадок суггестії. Твердженє може собі бути таке противне розумови, що хвиля простого міркованя виказала би всю його нестійність; однак звужене свідомости перешкаджає такому міркованю особи, що стає під впливом суггестії, і робить її неприступною для логічних закидів з постороннього боку. Суггестию можна викликати також без слів, рухами й мінами. Коли увагу дитини приковують рухи пальця, або коли хтось зупинить ся на вулиці, нічне придивляти ся якомусь домови і тим примусить прихожих йти за напрямом його очей, то маємо власне діло з явищами суггестії.

Суггестия, се універсальне явище, яке опановує всіх і впливає ся в усі відносини. Штука реклями є власне штукаю, як

засуггестіонувати публіку; ми так часто зустрічаємося з назвами якоїсь фірми, що в кінці вишукуємо її, щоби в неї купувати, хоч не маємо найменшої запоруки, що в неї обслужать нас ліпше, як у сусідній фірмі. Ходимо до театру, щоб дати себе засуггестіонувати. Коли говоримо, що театральна штука викликає «ілюзію» то маємо властиво на думці: «суггестію». Бо хоч і як драма приковує нашу увагу, то звичайно ми свідомі того, що се театр, а не дійсність. Тільки рідко наслідком суггестії є справжня «ілюзія», так, що прим. глядач кличе до героя, нехай уважає, бо лайдак має револьвер в кишені.

Спекуляція, яка викликає на біржі завишку і знижку, по-слугуєть ся суггестією. Поняте «актуальности» опираєть ся на суггестії: нема ніякої розумної причини, щоб я сьогодні, з приводу повороту славного подорожника до північного бігуна, цикавив ся Ескімосами й білими медведями, коли ті річи були для мене байдужі вчора і такими знов стануть за тиждень. Інший примір: Славна оригінальна картина, Рембранд або Рубенс має торгову ціну 800.000 корон, коли копію, яка зроблена так знаменито, що навіть найліпші знавці ледви можуть її відрізнити від оригіналу, можна дістати за 1000 корон. Оригінал і копія мають очевидно таку саму силу викликати вражінє штуки, іншими словами, їх естетична вартість є однакова. Отже 1000 корон представляють — бодай приблизно — вартість штуки; осталі 799.000 корон представляють — суггестію.

В звязку з сим приміром вкажемо на явище **відвортної суггестії**, яка власне в сім випадку не остає без значіння. Копія може варті бітьше як 1000 корон, одначе обставина, що се «тільки» копія, знизжує її торгову ціну. Відвортна суггестія є так само звичайним явищем, яке має вплив як на масу так і на одиниці. На деяких людий пересадне й напасне захвалюване якогось товару впливає відстрашаючо. Вони стратять охоту читати книжку, коли її з усіх сторін будуть їм захвалювати, а медлядня стає для них нестерпна, бо популярна. І тут маємо діло зі звуженем свідомости, з суггестією, але з суггестією відвортного роду. Ще частійше проявляєть ся вплив відвортної суггестії при забороні («заборонений овоч смакує»). Коли відраджуєть ся комусь читати якусь книжку, він аж власне тому

дістане на неї охоту; коли-ж книжку заборонять власти, аж тоді її успіх певний. Та в сьім останнім випадку проявляєть ся рівночасно вплив сугестії сензації і відвортної сугестії. Політична промова, виголошена перед мішаною публікою прихильників і противників, впливає на перших сугестивно: противники укріпляють ся в своїй неприхильности до проголошених поглядів.

Загально звисний є вплив сугестії на фізичний стан одиниці, її сила причиняти ся до занедужання, як також до одужання. До одного шпиталю в Копенгазі привезли хору жінку, яка мала боляк в животі. Вона конче домогала ся операції. Лікарі приступили до операції, одначе показало ся, що усуненє боляка неможливе. Щоби заспокоїти пациентку, лікарі вмовили в неї, що операція вдала ся. Всупереч всяким сподіванням пацієнтка виздоровіла. Коли незабаром після того згинула наслідком нещасного випадку, при обдукції її тіла показало ся, що боляк зовсім зник. Визволенє з пригнітаючої самосугестії скріпило в неї на стільки фізичні сили, що вона перемогла недугу. Таких випадків можна знайти багато в виказах недужих і при чудодійних ліченнях.

В багатьох випадках вплив **посторонньої сугестії** — сугестії з вні, викликаной чужою волею — скріплює **самосугестия**. Тай взагалі самосугестия є дуже важним явищем. Вона проявляєть ся прим., коли хтось через сконцентрованє своєї уваги на одно місце свого тіла викликає на тім місци вражіне свербіня, або починає мерзнути на вид людей, які купають ся в зимі, або може навіть на саму думку про купіль в озері зимовою порою. Заворот голови се характеристичний рід самосугестії. Боязнь перед упадком викликає таке звуженє свідомости, що не можна про нічого иншого думати, як тільки про пропасть, яка знаходить ся під нашими ногами, і спричиняє вражіне такого скоботу як при дійснім паданю. Вражіне падання може когось опанувати з такою силою, що се його примусить кинути ся в пропасть. Т. зв. ідіосінкразні, відраза при виді, запаху або дотику певних звірят, рослин чи річий, які в більшости людей не викликають такого вражіня, полягають на сугестії, так само примусові уяви й ідейфікс. Пересуди опи-

рають ся в часті на посторонній суггестії, в часті на самосуггестії. Маємо як загальні пересуди, які лежать в часі або мають свій корінь в певних суспільних кругах, так і пересуди особисті, утворені самою одиницею для себе.

Постороння суггестія є двояка: виходить або від означеної особи, або від цілого оточення, в якому живемо. **Особову суггестію** виконують прим. родичі й учителі, — адже ціле виховане не полягає властиво в суті річи на влучнім приміненні суггестії, — далі духовні й лікарі, і взагалі проявляє ся вона в усіх відносинах, де з одної сторони стоїть авторитет, з другої менше або більше сліпе довіре. Сильні характери все суггестіюють слабші. Пророки й оснудателі релігії тільки рідко відзначають ся високою інтелігенцією, але за те є се все визначні характери, яким самосуггестія мономанії дає незвичайну силу суггестії. Князі й державні мужі впливають суггестивно вже через своє виїмкове й вивисшене становище і через власть, яку мають, або яку в кождім разі приписуєть ся їм; за їх діяльністю слідає з великим зацікавленем, навіть в справах, де та діяльність зовсім не має на увазі добра горожан держави, а їх слова, хоч-би й найбанальніші, розносить телеграф по цілїм сьвітї. В меншій мірі можна те саме сказати про всі публичні особи, про ученого й біржевика, актора й письменника, футболіста й атлета; кождий з них має свій круг суггестіонованих, які цікавлять ся його словами, його вчинками, навіть його найінтимнішими відносинами. Всякий рід «снобізму» є станом суггестії. Популярний письменник знайде отворений ринок на все, що йому подобаєть ся видати, хоч би воно було й як маловартне, а навіть ще маловартніші річи, які він сам похоронив глибоко в своїм столї, знаходять читачів, коли їх видадуть після його смерті. Також в еротичї відграс суггестія зі звуженем сьвідомости, на яким вона полягає, незвичайно важну роль; половим інстинктом, товариським інстинктом і суггестією взагалі вичерпуєть ся суть еротики. Народні бесідники й адвокати є технічно вивчені суггестіонери. В процесі має суггестія визначне місце. Обвинитель й оборонець старають ся кождий в свою користь засуггестіонувати суддву. Та в цього професійний досвід творить протипагу проти суггестії. Одна-

че сього не можна сказати про кравців і шевців з лави присяжних, яких вибирається без огляду на психологічне зрозуміння й досвід і видається під вплив двох вправних суггестіонерів, з яких кождий в інтересі своєї справи робить усе можливе, щоб звужити їх свідомість й не допустити їх до тверезої оцінки справи.

Способи особової суггестії є численні й відповідно до відносин різні. Богато людей є найбільше вразливих на виставність, але й простоти вживають як добре обчисленого способу суггестії; простий повстанний капелюх вибраного народом президента є так само предметом «снобізму» як обвішений ордемами галевий стрій. Інші ловлять ся на дух і парадокси, або на смфазу й патос. Реторика, поезія й музика є скріпленими способами суггестії. Однак найпростіший і рівночасно найуспішніший зі всіх способів суггестії, се слово в усіх формах, в прозі й поезії, слово без доказу, все на ново повторюване тверджене й категоричне запевнене. В однім морським купелевім місці одного дня розійшла ся звістка, що кілька метрів від берега появилася «морська змня». Всі вилягли на беріг і всі бачили виразно голову потвори, яка від часу до часу виринала з води. Навіть скептики були твердо переконані про існування містичного сотворіння. Кількох відфотографувало потвору, інші говорили, чи не підплисти би в човні і з близька її приглянути ся. Аж надійшов рибалка і сказав, що та «морська змня» не є ніщо інше, тільки темний камінь, який то заливають хвилі, то він знов з них виринає. Цілі роки купелеві гості дивили ся на той камінь, і ніхто не впав на думку, що він подібний до морської потвори; але як хтось запевнив, що се живе сотворіння, він усім видав ся таким, аж доки суггестією викликана ілюзія наслідком пояснення рибалки не зникла так само швидко, як була утворила ся.

Слово, тверджене, не тільки творить віру, але й закріплює маси до діла. Відомий є вплив Катонського „*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*.” Найсильніше впливає в тім напрямі клич, звязка фрази, яка в найбільшій короткості неначе містить весь світогляд. Клич відповідає як-раз потребі маси: є поверховний, генералізуючий, позбавлений всякої означеної

думки, але будить неясне почуванє, яке знаменито надаєть ся до викликуваня імпульсів. »Поворот до природи«, »зірвати з Римом«, »боротьба проти капіталу«, »право житя«, »століте дитини« і т. д. — є се фрази, які в абстрактній загальности подають певні тенденції; а що масам здаєть ся, що в них містять ся ключі до розвязки великих суспільних проблем, вони підносять маси понад самотійне вглиблене їх думки в ті проблеми, що лежить поза межами можливости духа маси, бо маса не вміє ані розумувати ані аргументувати. Ле Бон в своїй основній праці про »психологію мас« каже, що розумованє маси »полягає на складаню річий, які основно різнять ся від себе і тільки поверховно на себе схожі, і в поспішнім узагальнюваню особливих випадків«. Правильнїше було би сказати, що маса тільки для таких розумовань є суггестивно вразлива. Сповинити самотійну працю думаня, до сього маса наслідком своєї природи нездібна. Клич є сильно ділаючим стимулом, який викликає в масі сильні рефлексійні рухи і який тільки на такі маси не має впливу, що вже зімунізовані противною суггестією. Кличі можна все повторяти й повторяти, не боячи ся ослабленя їх впливу. Ще довго після того, як практичні відносини позбавили їх всякого значіння, живуть вони далі і впливають тільки завдяки звичному й улюбленому звукови слів.

Суггестия середовища опираєть ся на традиції й публичній опінії, на вкладах мертвих і живих. Вона впливає на малу скалю через дім і знакомства, на велику через моду, літературні й артистичні напрями, всі ті товариські тенденції, які разом складають ся на те, що називаємо »духом часу«, і що в особливо замкнених та одноцільних періодах перетворюєть ся в »стиль«. Один примір покаже, яку силу має суггестия середовища. Виніжений сальоновий сьвіт XVIII. ст. витворив штуку вмирати з тим самим лагідним, гармонійним супокоем, з яким жило ся. Особливо жінки вміли вмирати стилєво. З тактом і приличністю прощали ся зі сьвітом, без знаку страху або болю, який міг би розстроїти тих, що остають.

»Можна почислити тих, — пишуть брати Гонкурти „La Femme an 18-e siecle“). — що в своїх останніх хвилях не оставили вірними свому житю, своїм прінціпам, свому становищу, на-

віть своєму невірству. При словах: »Княгине, милий Бог є тут; позвольте, щобн ввійшов? хотїв би мати честь дати Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волї, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вмираючі жінки кличуть свого духаря й видують йому зарядження, щоб добре приймав гостей, щоб ті не опускали їх стола. Бачимо жінки, які скуку повільної недуги прогоняють тим, що пишуть завіщанє, в яким не забувають про нікого з своїх споріднених, приятелїв і знайомих, навіть про нікого з своїх бідних, — архитвір ясности, чудо пропорціонального рахунку! Ті строять свою смерть у вінки, обсидають її цвітами, окужують танцями, комедіями, любовю останньої години; інші укладають для себе нагробний напис... Деякі на кілька годин перед смертю складають сентенційні куплети, інші антишамбрують на порозї смерти, співають пісні по мельодії »Жоконди«... Є се столїте, де вмираюча принцеса каже прикликати до свого ліжка своїх лікарїв, свого сповідника і свого адвоката і каже до лікарїв: »Мої панове, Ви мене вбили, але се було по правилам Вашої штуки«; до сповідника: »Ви сповнили свій обовязок, нагнавши мені великого страху«; до адвоката: »Ви є тут на просьбу моїх людий, які хотять, щобн я зробила завіщанє«; в кінці до всіх разом: »Ви всі добре граєте свої ролї, але мусите також признати, що й я моєї не граю зле«. Душа принцеси їде пристроєна духом на зустріч смерти, так само, як тіло принцеси Тальмон в синій і срібній сукні несуть у землю.

Суггестия середовища в своїх ріжних родах є тривкіїша, постійніїша від особової суггестії, впливає з більшою силою й меншою нагальністю. Суггестия середовища, се безособова сила, яка з своїх сторін день за днем впливає на одиницю і тому всім, що живуть в тїм самім передовищи, мусить в більшій або меншій мірі витиснути своє знамя. Високо просвічений чоловік не менше як ігнорант підпадає під вплив того роду суггестії, яка має свою почву в товариській інстинкті, в сути людини як товариського звіря. Як швидко годимо ся ми з мо-

дою, яка зразу видавала ся нам сьмішна або погана! А мода, се найвизначніший спосіб сугестії середовища.

За те про особову сугестію треба сказати, що вона впливає найсильнійше і найпевнійше на примітивні натури. Просьвічена одиниця, мислитель хоче бути переконаний розумовими аргументами; менше розвинена людина вдовольняє ся тим, що слухає авторітету: так непросьвічений і півпросьвічений, так менше здібний, дитина й дикар, так також маса, бо душевне жите маси дуже примітивне.

З понятєм »душі маси« не треба лущити містичного представлення про душу поза окремими одиницями. Душа маси є тільки сумою душ одиниць, які складають ся на масу; через те, що вони зібрані на тій самій точці і звернені в тім самім напрямі, поветає шось в роді спільної свідомости, незалежної від волі одиниць. Одиниця на хвилюку — сказати-б — відлучаєть ся від свого **я**, щобн стати несамотійним членом маси. Коли збори слухають промови, яка робить сильне вражене, підпадають під вплив не тільки сугестії, яка виходить від промовця, але також сугестії інших, які стають під його впливом. Мінами, рухами, окликами, сугестіюють слухачі себе взаїмно. Кожен має інтензивне почуте, що знаходить ся в звязку з оточуючими, що його ще сильнійше загірає. Те явище яке можна би назвати **»міжсугестією«** і яке треба вважати самосугестією маси, відграє визначну ролю в усіх масових гучках. Виправний дослідник, попавши в масу, легко зможе загважити вплив міжсугестії на себе самого; від напружених мін, гдає окликів признання будить у нїм дивно опияняюче почуте сили, яка знаходить ся в масі. Він особисто відчуває силу сугестії, хоч його думаюче **я** держить ся критично супроти положеня. При масових оздоровленнях в Люрді та інших відпустових місцях впливає не тільки сугестія тих, що і ке стали здорові, і самосугестія одиниць, але також міжсугестія серед громади недужих, що ждуть чуда, з яких один за другим оголошує, що відискав здоровле. Через міжсугестію можна сугестію довести часом до **екстазу**; є се стан, в яким »наповане якоїсь одної групи представлень таке абсолютне, що кожний иншин зміст думки, який рівночасно знаходив ся би в мозку з иншого жерела, воно зов-

сім усуває й нищить» (Шголь). Маса в екстазі є до всім невмі-
нна.

II. Душевне жите мас.

Душевне жите мас, як уже сказано, є дуже примітивне. Коли через безвільне розпинує душ одиниць в спільній свідомості повстає «душа маси», передумовою того є очевидно те, що душевні настрої, з яких творить ся спільна свідомість, є загально людські. Психічний елемент, якого нема в моїй свідомості, не може бути викликаний сугестією. Отже все зінді-дуалізоване є виключене з маси. Властивости, які є тільки в не-многих, не можуть увійти в душу маси, а тільки такі властиво-сти, які всі мають. Тільки найпримітивніші душевні настрої знаходять в свідомості всіх безпосередній відгук, і тільки та-ких можна сподівати ся в маси. А що ті примітивні душевні настрої є скрізь і в усіх часах менше більше ті самі, то всі маси по своїй природі і в своїх виступах є в сути річи однакові. Влу-чно говорить Ле Бон: »Власне те зібране загальних властиво-стий поясняє нам, чому маси ніколи не можуть довершити діл, які вимагають високої інтелігенції. Рішення в справі загального добра, ухвалені зборами визначних людей, які одначе займа-ють ся ріжними спеціальностями, є не багато ліпші від рішень, які ухвалили би збори слабих голов. В дійсности вони можуть зібрати разом тільки ті пересічні властивости, які має цілий світ. В масах збираєть ся глупота а не дух«*).

Найпримітивніший інстинкт в людині є **інстинкт самозбе-реження**, який, ставши свідомим, прибирає характер **самоукрі-плення**. Самоукріплене виступає в масах дуже сильно, через що прим. національні рухи знаходять в них дуже пригожу почву. Коли маса перемінить ся в секту або партію, самоукріплене переміняєть ся звичайно в нетерпимість: в кождім аргументі бачить вона ворога, в кождім аргументі проти своєї жадоби чи своєї віри загрожеє свого істнованя, і в почутю своєї сили то-решить маса все, що їй опираєть ся.

* G. Le Bon, La Psychologie des Foules, 12-e ed., cr. 17.

В природнім звязку з інстинктом самозбереження остають різні елементарні настрої, передовсім інстинкт **рабовання**, себто насильного присвоєня собі плодів праці чи рабунку інших, або також присвоєня собі людських робочих сил (невільництво). Назбиране добичі і людських знарядів праці розвиває й сріпляє споріднений інстинкт: інстинкт **влади**. Сі оба інстинкти, які доповняють самоукріплене і йдуть далі хвилевого самозбереження, знаходять ся в масі. Серед примітивних або розвільнених відносин масові акції відбувають ся звичайно при рівночаснім пліндрованню; де існують міцні суспільні звязки й укріплені правні відносини, там також інстинкт рабовання підлягає впливови суспільного ладу, що одначе його в сути річи не ослаблює. Тут виступає він в звязку з інстинктом влади, у взаємних відносинах держав і націй, в відносинах між станами, класами й партіями; словом, скрізь, де проти себе стоять організовані маси, інстинкт рабовання проявляє ся як завоїнницька політика, як станові привілеї і класове законодавство, як партійна тиранія і звязані з нею появи: непотизм і корупція.

З самоукріпленням споріднений в сути і в діланню **страх**. Страх є тільки негативною стороною самоукріплення, але його наслідки є ті самі, як і ділане позитивного самоукріплення, радості з проявленя власної сили; також страх заставляє маси до переслідувань. Маси, які «зі страху стали терористичні», є чи не найстрашніші. Місто чи край навістить якесь нещасте, маса падає в жах або подразнене, і тепер вистає одне слово, щоб її скаженість звернути на якийсь означений предмет. Коли в середніх віках вибухала зараза, часто обвиняли Жидів, що вони позатроювали кришки, і тоді вибухали криваві переслідування Жидів. І в наших днях телеграф не рідко приносить звістку, що російські селяни підчас епідемії холери бунтують ся проти лікарів і доглядачів хворих, яких висилають до них для організації боротьби проти епідемії. Гіскет, який за Люї Філіппа був в Парижу префектом поліції, сновідає, як в 1832 р., коли епідемія холери дійшла до самого вершка, повстала й лютетинська революція розширила ся звістка, що епідемія є наслідком затроєних предметів поживи і напитків. На публичних виставах почали

зараз збирати ся величезні товпи які в великім подразненню шукали за вимовниками видуманих злочинів. Підозрівали кожного, хто ніс фляшки або малі пакети. Богато осіб змасакровано тільки наслідком підозріння, що вони хотять насипати отруї в бочки торговців вина. На одній площі тисячна товпа обступила двох муштин, яких обвинювано, що вони хотіли дати кільком дітям затроєні плячки. Оба муштини втікли до поліційної стражниці. Стражницю обступила товпа, і поліцаї були-б понесли смерть разом з обома обвиненими, коли-б поліційний комісар і один колишній офіцір не впади на добру думку розділити плячок поміж себе і з'їсти на очах публіки, що в ту мить перемінило скаженість товпи в зафальну веселість*). Ту здібність в ту мить перескакувати від одного настрою в його протилежність має маса так само, як дитина й диکار і як взагалі імпульсивні натури.

Як момент, який товаришить самовдержанню або страху, виступає найперше **жорстокість**, розкошоване фізичними терпінями інших, почуване, якого переважно половий характер можна вважати тепер уже зовсім певним. Також жорстокість належить до елементарних інстинктів, які все ворухають ся глибоко в нутрі культурної людини. Хоч люди з певною просвітою переважно жахають ся бути присутніми при публичнім траченню, — між ин. тому, бо присутність при такім задалегідь приготованім акті трачення занадто виразно свідчила би про існування первісного інстинкту, — одначе тільки дуже мало відмовляеть ся придивляти ся нещасливому випадкові, який трапляє ся припадково на їх дорозі. Інстинкт, який заставляє подіти збігати ся, щоб поглянути на чоловіка, який упав з верха церковної вежі, є очевидно доволі складний. Тут входить в гру приманчивість незвичайности, в меншій мірі також милосерде, — в меншій мірі, бо люди спішають дивити ся, хоч знають що не можуть нічого допомогти. Одначе переважаючим моментом є тут все таки садистична розкіш при виді фізичного терпіня, звана популярно «подразненням нервів». Хто спішить, щоб поглянути на чоловіка, роздавленого колесом воза, відчу-

*) Цей факт подає G. Tarde в L'Opinion et la Foule, с. 187—8.

бає в темній неозначеності те саме вражінє, яке, розвинувши ся свободі, проявляє ся як »тропікальний шал«. Ще більше ослабленим тому менше пожираним сили виступає той первісний інстинкт при читанні кривавих сцен в сензаційних газетах і вуличних романах.

Такі щоденні явища пояснюють, як афекти маси можуть породити ся в криваву екстазу. Що садистична розкіш є постійним чинником в душевній життю мас, вистане поглянути на горячково дрожачих людей, які з остовпілими очима товплять ся, щоб приглянути ся нещасливому випадковий. На сій вразливості характеру мас полягає притягаюча сила карколомних циркових штук. Маса глядачів приглядає ся грі чоловіка з львами й тиграми не так на те, щоб подивляти побіду чоловіка над грубою звірячою силою, як в таємній надії, що звір може роздерти чоловіка. Є се лотерія з дуже неправдоподібною виграшою, але инді виграша така дістаєть ся глядачам. Обставина, що на випадок сього сильно проявляє ся відраза культурного чоловіка до проливу крові, а навіть може повстати паніка, нічого тут не змінє. Хоч і як примітивна є душа маси, можуть у ній рівночасно істнувати противні настрої.

Перехід від пасивної розкоші на вид кровавого припадку до активного проливу крові не є для маси особливо важний, хоч культурний ступінь і народний характер проявляють тут свій вплив. Сама маса не має тут очевидно зрозуміння для тої сторони свого душевного життя; садистична розкіш прикриваєть ся маскою всяких поважаних мотивів. До первісного інстинкту жорстокости додаєть ся незвичайний суггестивний чинник, який може називати ся прим. »справедливість«, »добро вітчизни« чи »охорона віри«, і вже маємо екстазу вбивання. Маса американських горожан, яка тягне Негра в ліс, обливає там нафтою і живцем спалює, переконана, що робить се з почуття справедливости: жертву обвинюють о знасилюване білої жінчини, і Негра на вес здібали. Маса париських санкільотів, які вбивали на вулиці »аристократів« й обносили на синій ного голову, мотивом свого вчинку вважали »загальне добро«. Чи-ж не були всі аристократи »вороги вітчизни«? А інквізигори думали, що се проявляєть ся в них виключно їх християнська ревність,

коли мучили єретиків мужеського і жіночого пола з усім вирафінованем тортур, а в кінці торжественно палили їх на славу Божу. »Одичінем людського духа« називають часто такі прояви. Атавізм був би тут докладнішим висловом. Не треба культурного чоловіка довго обшкробувати, щоб побачити горіля.

Також товариські інстинкти людської природи знаходять ся в масі. Їх формами є елементарне почуте справедливості і певне співчуте для слабих і безпомічних. Сі оба почування є в масі тепер універсальніші ніж давніші. В часах, коли почуте права і симпатія обмежають ся на племя чи релігійну спільність, не можна в сім бачити багато більше, як тільки одну з форм самоукріплення. Тільки через довгий розвиток набирають ті почування мас загальнішого гуманного характеру. Від тисяч літ існують маси, на які впливали гуманні ідеї (буддисти, найстарші християнські громади), а однак аж в останніх століттях дійшло до того, що випадкові маси, яких не лучить звязок спільної віри або спільного переконання, є досі чинні для сугестивної гуманних ідей. З сього виходить, що також маса підтягає заковрови розвитку, хоч той розвиток відбуваєть ся страшно поволі. Але ті другорядні почування мас є звичайно слабші від первісних. Де запанує самоукріплене або страх, там мусять мовчати почуте справедливості і співчуте.

Се є головні чинники психічної власности мас. З тими елементарними інстинктами мас до діла агітатор і народний провідник. Інтелектуальні моменти не відграють тут ніякої ролі або дуже зникаючо малу. Маса є позбавлена, поступає імпульсивно, піддаючи ся всяким сугестиям, які зустрічає на своїм шляху, і легко довести до одушевлення або до фанатизму.

Ріжниця між сими обома поняттями є тільки та, що ми в відношенню до нас самих і наших однодумців називаємо одушевленням те, що в наших противників вважаємо за фанатизм. Так само, як говоримо про патріотизм у нас і наших земляків, а те саме явище в несимпатичної нам нації називаємо шовінізмом. Прим. один французький клуб в Мецу устроїв в січні 1911 р., не вважаючи на заборону поліції, агітаційне свято. Одна німецька газета, описуючи те свято, писала, що всі присутні були »няні від так званого одушевлення«.

Що з того настрою маси вийде, користь чи шкода, залежить від випадкових обставин і роду сугестії. Одушевлене є все сліпе. Коли масу запалють товариські інстинкти, може вона в своїй сліпоті спричинити інші наслідки ніж намірені, але її ділане є іноді повне такого самовідречення, до якого рідко коли підносить ся думаюча одиниця. Властивістю маси є хитане між крайностями. Де ділає міжсугестія, там можуть наступити найбільші мучеництва й найбільші пожертвування, але з другої сторони де провідними мотивами її ділання є нетерпимість чи страх, злучені з жорстокістю, наслідки бувають часто страшні.

Релігійна сугестія є дуже складна й торкаєть ся всіх обговорених сторін душевного життя мас. Найперше зустрічаємо тут самоукріплене. Зорганізована в релігійну громаду або націю маса укріплює своє існування не тільки земними способами, але також союзом з надземськими силами. До сього долучаєть ся страх, що ті сили можуть метити ся, коли не дістануть належної данини або коли не обороняти їх справи. Получене релігійної сугестії з інстинктом рабства, який лучить ся з інстинктом влади, є одним з найсильніших ферментів, які знає історія. Відомими примірами того є: з одної сторони «свята війна», яку викликав Магомет, тип великих релігійних сугестіонерів, яких сила лежить в інтензивности їх самосугестії, і його наслідники, і яка за кілька десятиліть сотворила державу більшу від римської держави на її висогі, а з другої сторони хрестоносні походи, які повстали з одного з наймогутніших сугестійних рухів в історії християнства.

Релігійна сугестія є далі доброю почвою для жорстокості. Жорстокостий, яких инакше маса жахала ся би, допускаєть ся вона без скрупулів, коли вмовить в себе, що поступає по волі якогось божества. Представлене, що сповнюванем якогось акту жорстокости виконуєть ся тільки божеський прикус (справедливість) або причиняє ся до зменшення терпінь жертви по смерті (співчуте), відбирає масі всі грузди, так що вона в цілости може віддати ся розкоші, злученій з видом фізичного терпіння і з активною участю в задаванню мук. Палене

на кострі є тільки одним з примірів, та за те дуже характеристичним для психології маси.

Сим не хочу сказати, наче-б почуте справедливості і співчуте були в дійсности виключені з області релігійної сугестії. Навпаки, релігія, яка має стичний характер, може мати велике значіння як заохота для тих товариських інстинктів, які часто аж наслідком того, що їх представляєть ся як Божі заповіді, стають постійними складовими частинами свідомості маси. Обставина, що релігійна нетерпимість ставить певні границі, не удержує до заперечування товариського впливу релігії. Маса вірних, яка з побожністю — побожність є станом чистої сугестії або самосугестії — вислухала богослуження, вийшовши з церкви, буде звичайно більше ніж коли инде настроєна до добродійности.

Релігійна сугестія є взагалі для психолога незвичайно цікава, власне тому, бо вона впливає на всі інстинкти маси і заставляє їх до особливо сильних прояв. Вона дозволяє нам оглядати вплив масової сугестії — сказати-б — під мікроскопом. Релігійні сугестіонери вживають все і всюди тих самих способів. Отже передовсім слова, все повторювані твердження, патетична мова, яка будить то надії то страх, загадочні, містичною незрозумілості чаруючі фрази, вкінці символічний церемоніал, молитви й літанії, відправлявані часто в незрозумілій для маси мові, як латина, санскрит, і т. д.

Орієнт був у всі часи багатий на таких сугестіонерів, по части переконаних пророків, по части на половину або і в цілості ошуканців. Аль-Галаядж, якого суфі, містики ісламу, вважають великим святом, мав бути чоловіком, який знав трохи алхімію, а поза тим був зовсім непросвічений, та за те енергійний і впертий, відважний супроти авторитетів, чоловіком, який вмішував ся до високих річей, старав ся виступити правительством, то писав науку інкарнації, виступавши перед королями як вліт, а перед простим народом як суфі. В екстазі він кричав: «Я Бог!», а до своїх учеників говорив: «Ти Ней!» «Ти Мойсей!» «Ти Магомет!», додаючи: «Я казав їх душам вступити в наші тіла». Або говорив зовсім безглузді фрази, наприклад: «Ах! ходить ясний Бог світла, що освітить своїм світлом». Мав, що мо

же творити чуда, прим. простягнувши руку і взяти її назад наповнену монусом або монетами, які розкидав поміж глядачів. Або схоплював неначе з воздуха овоч, одначе один з очевидців каже, що той овоч, коли його хто инший брав у руки, перемінював ся у гній. Один чоловік захорував і хотів яблука, одначе не можливо було такого яблука дістати аж доки Аль-Галлядж не простягнув руки і не взяв її назад з яблуком, про яке сказав, що воно з райського саду. Один з присутних завважив, що райські яблука не псують ся, а в сім є хробак. »Се тому, — відповів Аль-Галлядж, — бо воно з місця вічності зступило в вітчину дочасности, тому зіпсує знайшло шлях до його серця«. Ся відповідь подобала ся присутним ще більше ніж саме чудо. Аль-Галляджа в кінці (922 р. після Христа) серед важких мук страчено. Та його одноступці не хотіли вірити в його смерть, хоч його голова була якийсь час виставлена на публичне видовище, й говорили, що се якесь звіря в його подобі понесло смерть. Який великий був його вплив на сучасних, видно з того, що вважали за потрібне запрягати книгарів, що вони не будуть купувати ані продавати його писань*).

В магометанським Орненті стрічаємо скрізь такі типи, аж до наших часів, коли в Марокко й деінде пророки голосять »свату віру«. Такий святий з політичною закраскою, в якого характері самосуггестия і свідоме ошуканство спливають ся разом без ясно зазначених границь, може все викликати масові рухи, які иноді можуть перейти в правильну війну, що загрожує державі й династії.

В Европі середні віки були зовсім переняті релігійною суггестією. Папа, який без значнійшої армії був більш могутий ніж королі й цісарі, був плодом релігійної суггестії. Про хрестоносні походи вже згадувано як про примір суггестії, в яким разом спливали ся віра й інстинкт рабованя. Здобуте Єрусалима в першім хрестоноснім поході показує, як релігійне одушевлене і садистична розкіш можуть злучити ся в найдикшу екстазу вбивання. Всі тогочасні справоздавці оповідають, що кров убитих в мошії Омара стояла високо на землі. Очеви-

* E. G. Browne: A literary history of Persia, I., ст. 428—36.

дець Раймонд д'Ажиль оповідає, — без сумніву зі значною пересадою, яку треба приписати очевидно самосугестії, — що кров сягала їздцям аж до колін. Коло 10.000 осіб, мужчин, жінок і дітей, убито тут, говорить Фульше де Шартр. Побожний Голфрід, який не брав участі в сій кровавій купелі, пішов з трьома товаришами без зброї і босий до церкви святаго гробу. Коли про се розійшла ся звістка серед християнського війська, всі зараз поскидали свою окровавлену одіж і пішли з голими головами й босі до церкви воскресеня, наповняючи цілий Єрусалим своїм зойком і плачем. В цілім місті лунали тільки покутні псалми і слова Ісаїї: »Ви, що любите Єрусалим, радуйте ся разом з ним«. По тій побожності повбивано всіми можливими способами всіх осталих мешканців міста: одним поштанано голови, других повбивано стрілами, інших примушено скакати з веж, ще інших спалено на повільнім огні*).

Здобуте Безіє підчас хрестоносного походу проти Альбігенців дає зовсім подібний примір екстази вбивання, полученної з рабунком. »Наші не щадили ані стану ані пола, вбили 20.000 осіб; ціле місто спліндроване і спалене; дивно лютував Божий суд«, — читаємо в звіті до папи. Ті самі властивості повторяють ся з монотонністю масових сугестій в ночі Вартоломея, яка зрештою тягнула ся майже цілий місяць.

В сучасній історії Орієнту дає бабістичний рух повноту характеристичних властивостей для дослідів над релігійною сугестією. Хоч оснуватель релігії Баб був ледь знаний особисто, — тільки дуже мало його однодумців бачили його на свої очі, — і хоч він в своїх нудних, дів'яцьких писаннях ніколи не підносить ся на висоту свого естетичного взірця, Корану*), одначе, завдяки загальній корупції шітського духовенства, яка причинила ся до зросту його науки, викликав він сильний і для перської держави небезпечний рух, який м'ж ин. помітний тим що показує до якої відваги здібні Перси, яких уважають трусами, коли їх захопить релігійне одушевлення. Різня бабі-

*) Raymond d'Agiles, цитовано на основі Michaud: Histoire des Croisades, livre IV.

*) Бега-Уллаг, який продовжав діло Баба, без сумніву значно перебільшує його попередника інтелекцією.

ств у Тегерані в 1852 р. з приводу атентату одного з членів секти на шаха показує в найяскравішій формі з одної сторони екстазу вбивання, з другої екстазу мучеництва. Одного бабіста вб'яли брат і сини великого безира разом з слугами й порубали на кусні, одного міністер заграничних справ з одним висшим урядником, одного професора університету, одного видатного артилериста, які найперше викотили йому одно око, а потім прив'язали до армати і рвали на кусні, одного дістали на забите тегеранські кулі, одного інфантеристи, одного видали товпі, якого били його кулаками, камінем і палицями, аж доки не згинув, — і т. д. Хана Гаджі Сулеймана мучили як і багатьох інших бабістів тим способом, що робили пожему діри в його тілі і вкладали туди запалені свічки. Так водили його по місті доти, аж свічки вигоріли і гніт горів далі насичений товщем його тіла. Потім прибили йому до босих ніг розпалені підкови і так його знов водили по місті, в кінці повіривали йому всі зуби і повбивали в голову. Аж тепер він умер; його тіло розчвертували і виставили на чотирох брамах міста на видовище. Серед тих страшних мук він весь час виголошував вірші, в яких в суфійським стилі оспівував свою любов до Бога. Жінки й діти, яких покровачили на цілій тілі з запаленими гнотами в ранах, гнали через місто батогами, ішли наперед, танцюючи і співаючи: «Справді, ми приходимо від Бога і до нього знов вертаємо». Геройство тих жертв оставило на населенні Тегерану на довгі літа незатерте вражіння і приєднало бабізмowi тисячі й тисячі вірних*).

Французський соціолог Тард**) досліджував різні роди мас, з яких найважливіші є маси демонструючі і ділаючі. В перших завважається дві властивості, які мають в собі щось жіночого: дивно яркий символізм з особливою бідністю уявою для вишукування тих символів, які все ті самі і повторюють ся аж до змудження. Прапори, статуї, реліквії, іноді відрубані голови на списі, оклики або крик, псалми або пісні, ось майже все, що во-

*) Aug. Gobineau: Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale (Париж, 1865), ст. 301—7, також офіційний життєпис в A.-L.-M. Nicolas: Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, Histoire, ст. 437—45.

**) L'Opinion et la Foule, ст. 38 і 4.

ни вміли винайти для висловлення своїх почувань. Та маючи багато ідей, вони тим більше держать ся їх і без утоми викрикують ті самі оклики і повторяють на нобо той сам похід».

Ділаючи маси можна на думку Тарда поділити на люблячі й не люблячі: «Але на яке справді плідне діло обертають люблячі маси свою діяльність? Не знати, що шкідливіше, ненависті чи любов, прокляти чи одушевлене маси. Коли вона реве, захоплена канібальським шалом, тоді вона очевидно погана; але коли вона з поклонами стелить ся під ноги одного з своїх земних ідолів, випрягає його віз і бере на свої плечі, тоді звичайно півбожевільний чоловік як Масаніель, дикий звір як Марат, генерал шарлятан як Булянке є предметами її ідолопоклонства, яке творить диктатури й тиранії».

Одначе є «відміна люблячих мас, яку бачимо дуже часто і яка грає дуже потрібну й дуже спасенну суспільну роль і творить протизагу всего того злого, що коять всі інші роди мас. Це маса серед сьвята й радості, залюблена сама в собі, опанічана від радощів сходин для самих сходин... Очевидно, не вся продукція полягає на будованню домів, вироблюванню меблів, одягу, предметів поживи. І суспільний мир, суспільне єднане, які дістають свою поживу від народніх забав, веселих сходин, періодичних сьвят цілого села чи міста, коли всяка сварка на хвилю розпливаєть ся в спільнім бажанню бачити ся, дотиркатися себе взаємно, симпатизувати з собою, той мир, те єднане, це плоди, які мають не меншу вартість як плоди землі, виробу промислу... Як можна би в кінці, після сьвяточних мас, забути про жалібні маси, які під тягарем спільного болю йдуть за домовиною приятеля, великого поета, національного героя? І вони є сильними стимулами для суспільного життя; спільною жалобою так само як спільними радощами вчить ся народня маса лучити всі окремі волі спільним звязком». Є се товариські інстинкти, як і тут зазначає Тард як плодючий елемент душі маси.

Зрештою треба розрізнити два головні роди мас, які в своїй суті і в своїм діланю виказують немало важні різниці: маси **місцеві й розкинені**. До першої категорії належить кожне випадкове збіговище на вулиці, круг слухачів ораторської

трибуни або сцени, громади демонстрантів, борців на барикадах і т. д.; до другої належать люди, які підлягають суггестивним самим книжкам або газет, які розвивають ся в такім самім середовищі, люди, які зрештою живуть иноді зовсім далеко один від другого, навіть не знаючи нічого взаємного про своє існування. Остання категорія зв'язана з собою особовою суггестивністю і суггестивністю середовища; за те не підлягає вона так безпосередньо як місцеві маси міжсуггестивній; вони не бачать себе і не чують і мусять вдовольняти ся свідомістю того, що кругом у світі інші люди читають ті самі книжки й газети і так само підпадають під їх вплив, або що вони окружені тисячами або й мільйонами людей, які їм особисто незвісні, але з якими лучить їх спільний зв'язок мови і традиції і тим самим способу думання й життя. Се останнє відноситься до націй як до мас. Ділянка розкинутих мас не є так дуже обмежена часом і місцем, як місцевих; суггестивність є тут менше остра і не так легко доходить до екстази або паніки. Розширене знання читання в наших часах уможливило більший вплив ідей на віддалене і через те зробило розкинені маси особливо важним чинником. Однак вони в своїй суті не різняться від місцевих мас і є так само »нетерпимі, горді, безкритичні, зарозумілі, таї думають, називаючи се публично опінією, що їм усе мусить уступити, навіть правда, коли вона стоїть їм на шляху« (Тард).

За те в своїй суті різняться від маси **корпорація**, союз одиниць з спільними матеріяльними або духовними інтересами. Хоч суггестивність й тут має свій вплив, однак круг представлень в корпорації опирається переважно на річевий і професійний знання, себто є раціональний і критичний.

Взаємний вплив між одиницею, творчою, провідною або пануючою особистістю, і між масою, яку сотворила суггестивність і яка виступає під впливом суггестивності, творить історію. Всі »рухи«, які знає історія, воєнні й мирні, се прояви суггестивності. В суггестивній опанії вииграєть ся битви, переводить ся повстання й революції. Культури повстають, змінюють ся й опадають під безнастанним, повільним і постійним впливом суггестивності середовища. Осері суггестивності впадають найбільше в очі. Характеристичні приміри сього знаходять ся на кожній сторінці історії

Діяльність такого Алькібіада, Демостена, Гракха, Цезара зродилася очевидно з потреб часу, але під психологічним оглядом опирається на сугестії. Виголошена з великою ораторською штукою і грубими ефектами промова Антонія над труном Цезара довела Римлян до такої екстази вбивання, що вони роздерли на кусні одного народного трибуна, Гая Гельветія Цінну, тільки тому, що він припадково називався так само, як претор Люцій Корнелій Цінна, який публічно виславляв убийників Цезара. Нарід сповнив се страшне діло, як оповідає Аппіан, ані не хотючи чути про те, що оба Цінни мають спільне тільки назвище. Відомий є вплив сугестії таких людей, як Людовик XIV., шведський Кароль XII., Наполеон I. Вольтер був визначний сугестіонер, який різними способами витискав на сучасних своє особисте знамя, і то далеко поза границями Франції. Наймогутніші монархи того часу бачили точку своєї гордості в тім, щоби з тим переписувати ся, а його замочок Ферне став відпустовим місцем для побожних прихильників. Сугестія Руссо витискає своє знамя на гіперсентиментальнім часі безпосередно перед революцією, а його ідеї всякають в теорії революції й оставляють слід з усіх областей духового й політичного життя XIX. століття. »Його любили — пише Ж. Леметр — і багато любить його ще й тепер; одні, бо він мистець і поет і апостол абсурдів; другі, бо він між славними письменниками сотворіне з нервів, слабости, гріху, болю і мрії». Руссо иншими словами був власне одною з натур, що відзначаються тими нелогічними, ірраціональними властивостями і тими імпульсивними тенденціями, які найбільше надають ся до того, щоб сугестіювати маси.

Французька революція се найбільш обемисте *repertorium* для проявів масової сугестії. Безкритичне розфанатизоване доводить то до жертволюбивости, як на звіснім нічнім засіданні з 4. на 5. серпня 1789 р., коли заступники всіх трьох станів з міжсугестивним одушевленням суперечничали в відреченню від привілеїв, то до героїства подвигів революційних війн, то до екстази вбивання в вересневих днях. Сентиментальні свята братання міняють ся з різними, підчас яких часто виступають канібальські риси, і страх, садизм і інстинкт рабства сплива-

ють ся в одно. Рідко виступає так ясно власть клічів як тоді все лунають оклики »vivat« і »pereat«; рефрен »sa ira« будити надії а страшне »a la lanterne« в ту мить викликає в масі відповідні настрої й рухи; в словах »третій стан«, »нація«, »наріде« міститься магічна сила, коли тимчасом слова »аристократ« досягають, щоб пустити в хід інстинкт вбивач — маси. а слово »ветеран« впливає як червоне сукно навіть на тих, що не розуміють значіння того слова. Французська революція взагалі стає зрозумілою тільки в світлі суггестії, тої альфи й омеги психози маси.

Зовсім такі прояви виступають в російській революції 1905-ого і дальших років з її боротьбою за свободу, бунтами, погромами, страйками й епідеміями вбивання.

Дальшим цікавим приміром острої суггестії з сильною заразливістю є афера Драйфуса. Ніколи перед тим ніяка судова справа не зробила такого вражіння на цілій земській кулі. Справа Драйфуса показала, до якого величезного значіння дійшла в часах читання газет розкинена маса.

III. Суверенна маса.

Парляментаризм є очевидно наймогутнішою з усіх суггестивних середовища наших часів. Як новий світогляд, якого засобами влади є не релігія, не страх перед тим світом, тільки політика, примус легітимованого конституцією ділання маси, безособовий і немилосердний примус, який скривається під іменем свободи, парляментаризм виріс з лібералізму й демократизму. Головна помилка лібералізму лежала в тім, що він побудував свою програму на двох основних принципах, які мусіли би взаємно виключати ся: на свободі й рівності. Тому в своїй історичній ролі лібералізм став перше всего камінярем на службі демократизму, нової сили, яка, опираючися на ідеї рівності, захопила керму в свої руки. Свободу демократизм, розуміючи, що також признав за своєю, однак був готов її позбутися, коли б ті оба принципи попали з собою в конфлікт. Демократизм став для XIX. століття тим, чим був римська церква для середніх віків: sacrosancta, непомилна інституція, яка шукала на своїй основі в святій природі. Як релігійна віра в середніх віках,

так і демократизм усе переняв своїм духом: штука й література, товариські форми й пошта, все стало демократичне. Все цю стояло демократизмови на шляху, зметено, а щоб завершити своє пановане над світом, почав він в кінці при помочи машинних гармат, величниць і преси звертати личиву Азю з її тисячлітніх шляхів.

Свіг знав і давнишню репрезентативні системи. Інституцій станів давала становим інтересам, соціальним класовим інтересам їх заступництво; кождий стан обороняв свої інтереси, почував себе на певнім ґрунті, знав, що йому принесе користь а що шкоду, і через те важко було збити його з шляху при помочи сугестії. Та тепер утворено систему, на якій основі кожда одиниця заступає в нутрі і на верх якусь часть — може одну дво-мільонову, може одну двайцять-мільонову — держави з усіми її безконечно різнородними інтересами. Кожда одиниця заступає в дійсности цілу державу в мікрокосмі, а кождий народний заступник заступає знов певну, основними законами означену скількість тих мікрокосмів, стільки і стільки частий держави. Одначе ясна річ, що одиниця не може заступати держави як цілости, якої інтереси тільки немоглі можуть обняти, з тою самою ясністю, що свої власні, добре означені класові інтереси, які вона добре знає. Думали, що через демократичну систему осягнуть ся заступництво абстракцій і догм; справа представляєть ся на жаль так, що політика дає тим ширше поле для сугестії, чим менше містить конкретних реальностей. В тій самій мірі, як розпливають ся поняття, панують фрази, які мають закрити неясність думки. Дев'ятнадцяте і двацятье століте є власне в визначній мірі періодом фрази і політичної сугестії.

Політична історія наших часів стала нудна, вона вже не є історією особистостей, тільки історією числа голосів. Модерна політична хроніка посуваєть ся від виборів до виборів, її зміст творять прийяті й відкинені проекти законів і рішучий пересунення, голосовання, заяви довіря і недовіря і зміни міністрів. Одначе всі ті партійні провідники, бавлять, тепер такі й будучі міністри, се тільки імена з означеним партійним звуком, але безособового змісту; може сей чи той і зникне

в пам'яті, бо незвичайно довго вдержався на міністерським посту, або під час його урядування сталася якась особливо важка подія, однак тільки рідко мати-муть вони в пам'яті як індивідуальності; всі вони вилиті в ті самі парламентарні форми, і діяльність, се океан слів. Найбільш індивідуально виступають - охоче і доводилося б сказати, що найбільш індивідуально виступає він - Данієль в частині поза парламентарною машинерією. Зрештою властивості державного мужа є в наших часах радше перешкодою для того, хто хоче зробити політичну кар'єру, бо його розуміє справи робить його менше податливим супроти домагань мас. Коли в 1901 р. Данієль перейшла до парламентаризму у властивім значінні слова, один з нових міністрів, що означали зміну системи, заявив публічно, що «минули часи річезового знання». Тими словами схаактеризував він коротко й ясно сутність парламентаризму. Парламентаризм не питає, яка політика влучна й розумна, тільки, чого хоче маса. Його наука перенята містичним представленням, що маса має божеський інстинкт, який є більш непомильний ніж усяке річезове знання.

Та коли від політика не вимагається здібностей державного мужа, то він потребує іншої здібності: здібності провадити масу. Він мусить оставати в постійнім зв'язку з примітивною душею маси, мусить усе мати приготовані слова, яких запальючий вплив на маси йому відомий, і мусить уміти проголосовувати ті слова все з таким самим одушевленням, щоби вдержати суггестію.

Політична пропаганда складається з одних головних частин: 1) Підношене перших партійних догм, яких суттєвості впливає запалюючи на настроєних з матеріального інтересу, з привички або з темпераменту. 2) Нападане на противників, яких злобність і глупоту представляє ся то з патетичним обуренем то з іронією; натура політичної боротьби спричинює, що для таких нападів ніколи не забракне матеріялу. 3) Підношене вартости й ідеалізму власної партії й її провідників, при чім пропаганду підпомагає вразливість маси на мельодраматичні противенства: примітивна ларо-чя естетика любить грубу характеристику: чорне проти білого, Загородне проти підлого. 4) Менше або більше укріті обіцянки матеріальних ко-

ристий на випадок, коли партія прийде до влади або вдержить ся при вже здобутій влади.

Про все тім фраза є скрізь найліпшим способом для сугестіонера. Кождий тверезий дослідник може що дня мірити силу сугестії студіюванем політичних промов і їх відгуку газетних статей. Нанірубіні перекирчення правди і найбільшій безглуздя поликаєть ся зовсім легко; засугестіоновані в означенім напрямі слухачі не реагують, — або тільки елементарними вибухами гніву, — коли апелюєть ся до них при помочі публіки; річеві докази нічого не значать супроти показаня, що противник перед дваццяти роками заступав думку, яка ріжнить ся від його теперішнього погляду. Коли давнійший міністер А. докаже, що теперішній міністер Б. зробив велику помилку, то сей думає, що виїшов чесно з цілої афери, коли може публіци пригадати, що А. має на своїй міністерській совісті таку саму помилку; слухачі тішать ся і ніхто з них навіть не подумає, що помилка міністра Б. не стає через те менша, а її наслідки лекші. Замітна є також легкість, з якою партийні провідники сьогодня можуть переконувати своїх прихильників про знаменитість партії, з якою заключили союз, коли вчора, як ще знаходили ся в опозиції до тої самої партії, представляли їх як вершок усього злого, — і навпаки.

Виборча агітація прибирає в ріжних краях менше або більше яркі форми. Англ.-Сакс. звісні з своїх великанських виборчих реклям. В Франції борють ся кандидати при помочи афішів ярких красок, де виставляють себе й понижають свого противника; ся словесна боротьба має для маси таку саму притягаючу силу як прим. боротьба когутів. Про особливо пучаючі для психології мас виборчі відносини в Угорщині пише кореспондент "Kölnische Zeitung" в цвітні 1910 р.: "Добрий тузину ріжних підприємств існує тільки для того, щоб заосмотрювати кандидатів у добрі агітаційні засоби. Найбільшу ролю відграють тут прапори. Крім того мусить кандидат не тільки для виборців, але також для членів їх родин постарати ся о букет з пестрих пер до капелюха, а на тім букеті виписане його ім'я або навіть портрет. Мусить ся також роздати пестрі стяжки, гужики, а навіть цигарниці з іменем кандидата. Одно новозало-

жоне підприємство вибрало собі за спеціальність виготовляти й друкувати карикатури виборчих противників і віршовані пасквілі на них. Треба тільки подати партійну приналежність кандидата і якусь з його слабих сторін, — і за 50 корон дістається до дому тисяч штук карикатур і віршованих пасквілів. Інше підприємство видає газети для окремих сіл, де величається кандидата і нищить ся його противника; ті газети розширюються щотижня в тисячах примірників... До того не перевело ся також безпосереднє розділюване грошей між виборців, не вважаючи на всі законні заборони... Обіцянки нині вже не мають впливу. Давнійше бувало, що кандидат побіжив, бо вмовив у своїх виборців, що на випадок його вибору не будуть платити податків, або ціни яєць підуть в гору... Та все ще виходить найдешевше, коли кандидат впаде на якийсь добрий помисел для своєї виборчої кампанії. Так прим. один з кандидатів підчас останніх виборів наймив кількох акторів, щоби вони, побравши ся в маски найславніших політичних провідників Угорщини, обїздили села його виборчого округу і в пламенних промовах величали його кандидатуру. Виборці зловити ся на се й вибрали його, бо-ж прецінь поручали їм його найславніші політики, Аппонї, Кошут і Угрон.

Щодо парламенту, то й він творить «масу» з усіми її характеристичними рисами: складається з людей різного походження, соціяльного положення і різних професій, яких дучить не річене знане в спільній області, тільки та випадкова обставина, що один з них дістав кілька голосів більше від свого противника. Також в парламенті проявляється жах маси перед нудними річевими виводами, які зрештою вже хоч би чому зайві, бо становище, яке мають заняти посли супроти даного предложения, вже заздалегідь означене політичними формулками кожної з партій. Парламентом володіє міжеггестия політичних формул. Кожде предложене кладеть ся на Прокрустове ложе догм. Палата найбільшнійше зібрана і має найчисленнішу аудиторію в тих великих днях, коли ведеть ся боротьба за загальні політичні принципи. »Можемо все — гово-

рять Мен*) — читати дебати палати послів, де всі виводи по-
лягають на дуже слабеньких загальниках і дуже сильних осо-
бистих увагах. На уяву чистої демократії має той рід загаль-
них формулок дивний вплив. Буде все легко придбати у нас
послух для загальних тверджень, виголошуваних з запалом,
хоч їх ніколи не справджено і не можна справдити».

Очевидно, палата може виробляти й добрі закони. Одна-
че є вони, як завважає Ле Бон, все ділом одиниць. »Вони ста-
ють шкідливі аж тоді, як цілий ряд нещасливих поправок пере-
мінить їх у колективний твір«. При кожній конкретній справі
знайдуться очевидно послі, які знають їх ліпше від інших і
які стараються переперти свій погляд. Та їх становище важке
і невдячне, бо вони мусять воювати річевими аргументами про-
ти загальникових привидів, яких не можна поцілити. При тім
позитивний зміст дебат затирається звичайно великою обиль-
ністю особистих нападів і відповідей. Та все таки в одній точ-
ці посол серед всяких обставин зберігає свою самостійність:
де ходить о інтереси його виборчого округу. Часто походить
він сам звідти і тоді має для тих справ конкретне розумінє, яке
обереже його від впливу абстракцій і узагальнень. А як ні, то
в кождім разі з обороною інтересів виборчого округу зв'язаний
його поновний вибір, а мандат є також одною з тих реально-
стей, які можуть переломити силу сугестії.

Взагалі-ж доволі ясно висловлюється та термінологія, яка
відрізняє »річеві« й »політичні« причини. Перші висуваєть-
ся на перший план в агітації, але перемогу відносять другі. »Полі-
тичні причини«, се причини, що стоять в зв'язку з численними
партійними й особистими інтересами і з пануючими сугестія-
ми. Коли-ж в кінці досягнеться згода між річевими й політич-
ними причинами, то в результаті маємо компроміс, в яким біль-
шу або меншу часть »річовості« неутраїтує ряд постанов, які
противлять ся річевим причинам, бо кожда з партій стараєть-
ся передовсім переперти ті домагання, до яких вона прикладає
найбільше значінє, що окуплює уступками в інших точках, які
мають для неї меншу вартість. Такий компроміс, при яким зма-

*) Litvè Le Bon в Psychologie des Foules, ст. 177.

гане до чогось розумного уступає перед змаганням до того, щоб до певної міри вдоволити всі партії, буває часом гіршим ніж чисто негативний результат, бо користь, яку можна мати такої реформи мимо всіх її викривлень, може за дорого коштувати.

Політична пристрась, яка серед народньої маси вибухає особливо в дні виборів, може також захопити парламент з такою силою, що суттєстия піднімаєть ся до екстази, і звирячі інстинкти маси роблять собі простір через вите, бійку, нищення парламентарного інвентаря. Іноді вживаєть ся галасу для тактичних цілей, прим. для робити обструкції і т. д. Рух зачинаєть ся тоді як добре обчислена метода для досягнення означеної цілі, одначе швидко галас починає впливати так само гіпноізуючо, як оклики «гу-гу» вючих дєрвішів або гук барабанів шаманів, і галас обструкції переміняєть ся в екстазу. Такі прояви вибухають часто в австрійськїм і в угорськїм парламєнтї.

Такі самі риси знаходимо в звіті петербургського кореспондєнта «Journal des Debats» з російської Думи з початку 1910 р.: «Переважає частина послів приходить на засіданє з великою свиставкою. Коли Р. хоче говорити, починає дунати свист на лавах прайиці. Коли-ж відповідає йому П., дїляця витає його страшною котячою музикою. Президент тратить голову і в своїй безсильности даром стараєть ся привернути бодай вид порядку, коли тимчасом в салї лунає рев і дїтають лайки, грозять пєстуки і викривляють ся обличя».

При тїм цїлїм «культї інкомпєтенції», як Емїль Фає називає модерний парламентаризм, можна би дивувати ся, що свїт власне за панованя парламентаризму зробив у богатьох областях такі великі й очевидні поступи. Власне факт, що панованє парламентаризму сходить ся що-до часу з великим зростом цивїлізації і через те й могучости європейсько-американського свїта, так заскочив орієнтальні народи, що вони один за другим і собі зачинають заводити парламентаризм як великий лїк на всю біду й нужду. Одначе сим не сказано, що між демократизмом і цивїлізацийним поступом ХІХ. стоїть мусить істнувати причиновий звязок; адже істория шукає початків мо-

дерного цивілізаційного розвитку в періодах, які попереджають заведення нових політичних форм. Значіння тих нових політичних форм лежить передовсім в тім, що вони сьвіжим, бурлячим силам, які нові часи поклали до життя в різних областях, дали свободний простір розвитку. Вага лежить тут не в якихсь знаменитих прикметах, властивих демократизмови парламентаризмови, тільки в чисто негативнім факті, що зломано абсолютизм, опертий на соціальних відносинах, які вже давно пережили ся. Принципіальна меншевартність абсолютизму в порівнянню з репрезентативними формами правління лежить власне в тім, що абсолютизм не може бути реформований, не переставши бути абсолютизмом, коли тимчасом репрезентативна система дає нам в своїх розтяжених рамках безмежне число можливостей. З тих можливостей дав нам хід події одну, яка певне не є найліпша. Однак вже через те, що повалено старі обмеження, укріплено могутню, звязану енергію, і сей розвиток сил характеризує дев'ятьнацять і двацять століть. Він навіть через реакцію здорової натури проти шкідливих впливів злагіднив до певної міри ділання нових невзгодни, які криє в собі демократизм. Він викликав ряд різнородних рухів, опертих в части на річевім знанню й розумі, які в вирі боротьби багатьох суггестий за пановане відьесли побіду і змогли управляти парламентами, як прим. гігієнічні змагання, різні соціальні рухи і т. д.

Взагалі самоуправа народів проявила від самого початку таку масу ідеалізму, який не вважаючи на всі похибки, переніс розвиток через багато пронастий. Той сам розвиток сил і той сам самопевний ідеалізм спричинив, що заведення парламентаризму в різних орієнтальних державах повело до очевидних цивілізаційних поступів. Як хорий, що вірячи в своє оздоровлення, іде до Люрд, серед корисних обставин наслідком само-суггестий може вернути здоровий дім, так і нація, що бачить в парламентаризмі свій соціальний Люрд, може — та в кождім разі тільки на хвилю — через незвичайну силу суггестий маси досягнути спасення.

Однак безперечний людський досвід учить, що кожда духовна сила і кожда ідея затрачує ідеалізм в тій самій мірі, в

якій її пановане укріплюється і набирає певности. Коли все остає ще досить реальностей, можна досягнути корисні результати; та режим, який опирається переважно на випадковостях сугестий і тільки в відношенні до меншої частини на реальних суспільних інтересах, засуджений на неминучий упадок. В Європі знаходився парламентаризм в останніх десятиліттях в стадії швидкого занепаду; темніше є в усіх державах таке саме, але напрям розвитку виступає з певністю скрізь. Коли на першому періоді демократизму витиснув своє знамя тип ідеалістично настроєного політика, який уважав політику за змагання до найліпшої рівноваги сил, слідуючий період став періодом партійних політиків, яких горизонт обмежений інтересами власної партії; в третьому періоді домінує діловий політик, для якого політика є тільки змаганням до утворення або вдержання такої рівноваги влади, яка була-б корисна його власним інтересам. Є се тип, який характеризує Еміль Фавр такими словами: »Є се нуль що-до особистих думок, середньої вартости в своїм вихованні, поділяє інстинкти і пристрасть маси і в кінці не має ніякого іншого виходу, як тільки бути політиком, бо коли-б замкнути для нього політичну кар'єру, вмер би з голоду«.

І правдоподібно знаходимося тут в останній стадії модерного демократизму. Культурний розвиток мусить шукати нових форм. Треба вистерігати ся модерного пересуду, що крім абсолютизму і парламентаризму нема нічого третього. Адаже репрезентативна система дає можливість поступати в напрямі удосконалих, відповідно до потреб різних народів і держав змінюваних конституційних устроїв, які в висшій мірі ніж теперішні давали-б різним суспільним вартостям таку репрезентацию, якої ті справедливо можуть домагатися. Ми звільнили ся з кайданів абсолютизму, однак можливо, що се тільки перший крок на довгій шляху. Закон розвитку буде в кождім разі сильніший ніж догматизм, один думає, що форма старого парламентаризму установлена на віки.

III.

ПОЛІТИКА ЯК ВИСЛІВ МОРАЛИ МАС.

I. Держава. Мораль одиниці і мораль маси.

Ріжні є проби дефініції держави. Вони часто такі абстрактно-філософські, що цікавлять як гра думок, однак для зрозуміння суті держави не дають нічого позитивного. Поміняючи такі метафізичні пояснення, ті дефініції обертають ся звичайно то кругом того моменту поняття держави, який творить і формує право, то кругом зв'язку держави з найпримітивішніми соціальними творами, родиною і родом. Ціцеро вважає державу «правною спільністю», а теоретики права природи в XVII і XVIII століттю бачили в ній результат «суспільної угоди», яку не конче треба розуміти як точно сформульований договір, що виісшов з свідомого акту волі, тільки як короткий вислів взаємного зобов'язання, яке є передумовою кожного зв'язку. Вже Гоббс своєю теорією, що держава повстала як спосіб проти «війни всі проти всіх», дав класичне сформулювання того поняття, яке вважає державу вислідом змагань поставити на місце самоволі правні норми. Новітні теоретики як Анрі Мен бачать в державі результат дальшого розвитку від родини й роду.

Недавно Франц Оппенгаймер в своїй праці про державу*) розсліджував поняття держави з соціологічного становища. Він означає державу як «що-до свого повстання зовсім, а щодо своєї суті на перших ступнях свого розвитку майже зовсім суспільну інституцію, накинену побідною людською групою побідженій з одинокою цілю упорядувати пановане першої над другою й забезпечити його проти внутрішніх повстань і зовнішніх нападів. А пановане не мало иншого кінцевого наміру, як економічний визиск побіджених побідниками». Оппенгаймер розрізняє «економічні засоби», під якими розуміє «власну працю та еквівалентну виміну власної праці за чужу», і «політичні засоби», себто «присвоєне чужої праці без винагороди» або иншими словами рабунок; в державі бачить він

*) "Die Gesellschaft", видає Мартин Бубер, т. 14—15.

організацію «політичних засобів». Зі здобутем доби ці й невільників основано державу. Вона має форму пановання і зміст економічного вииску людських робочих сил і веде економічну диференціацію та творене суспільних клас, яке вже почало ся в переддержавній стадії, до швидшого розвитку.

Обстанову, що кожда держава є класовою державою, старали ся пояснити теорією первісного набираня землі й капіталу в руках одиниць, так, що розумні і спритні збирали маєток, а нездарні й розтратні попадали в бідність і ставали залежними від них. Безосновність тої теорії виказує Оппенгаймер в своїй меншій студії**), по части вказуючи на найстаршу історію, де ми все зустрічаємо ся з відносинами поневолення, а не підчинення, а по части при помочи соціологічно-економічної дедукції: Всі теоретики права природи згідно приймали, що диференціяція суспільности на класи відповідно до доходу й маєтку аж тоді могла почати ся, коли вже вся земля була занята; доки чоловік мав доступ до вільної землі, не приходило йому на думку вступати в службу інших. Теоретики права природи приймали, що хвиля повного занятя землі мусіла при сильнім зрості первісно ще дуже нечисленного населення наступити дуже швидко і так дати початок до поділу на класи. Та Оппенгаймер обчислив, що та хвиля навіть у Німеччині ще не була би наступила, а тим більше в рідше заселених краях. »Коли число моргів плодючої землі ц'ього світа поділити через число людей, то вийде, що кожній родині, зложеній з п'яти осіб, можна би призначити пересічно трицять моргів (що автор уважає для пересічного господаря достаточним до виживлення родини), а ще все таки коли дві третини планети не були би заняті».

Оппенгаймер виходить з загального тепер погляду, що соціяльні форми, оперті на родині, є первісні та що з них розвинула ся держава. Таким чином признає він також »переддержавні», первісні відносини. За те такий визначний дослідник історії як Едвард Маєр каже, що »державний союз мусимо не тільки в понятю, але також історично вважати первісною фор-

*) "Die Zukunft" з 29 січня, 1910.

мою людської спільности, власне як той соціальний союз, що відповідає людській череді і своїм походженням є старший від людського роду, якого розвиток тільки став можливий в тім союзі і при його помочі». Полові звязки не можуть бути первісні, бо в сій області на примітивній ступні «зустрічаємо першу масу діаметрально протилежних устроїв», і «ніякого з тих диких устроїв не можна вважати природно конечним, виро-сшим з вродженого почуття чоловіка»³⁾. »Так само в органі-зації полового життя і в устрою родини — в найширшій розу-мію сього слова — не зустрічаємо природно конечного твору, який можна би вважати корінем всієї людської спільности, всіх соціальних звязків, тільки навпаки авторитарний устрій, які в суспільстві вже існуючого соціального звязку улаштовують і доводять до життя і становлять дітей. Те улаштоване повстає й розвивається не спонтанічно силою природного інстинкту, — воно веде тільки до неупорядкованого полового акту, до сво-бодних потових відносин, — тільки його вплив проявляється поза звичай, а за тими звичаями стоїть зверхній, державний вплив»⁴⁾.

Та коли ми навіть згідно з Едвардом Маєром, якого аргу-ментування треба признати переконуючу силу, мусимо початок держави покласти не тільки в передісторичну, але навіть в пе-редлюдську епоху, то все таки представлене Оппенгаймером поняття про повстання держави остаточно невірне. Держава є організація боротьби. »Державою« називається лю-дська спільність, оглядана з агресивно-дефензивної сторони; оглядана з товариської сторони називається вона »суспільні-стю«. Держава повстала як орудія для цілий рабунку й оборо-ни перед рабунком, отже не на те, щоб покласти кінець »війні всіх проти всіх«, тільки щоб надати війні міцніші форми і зробити її успішнішою. Держава й суспільність не є дві ін-дивідуальності, які існують побіч себе й незалежно від себе, тільки вони перехрещують ся взаємно, входять одна в другу і зроста-ють в нерозривну цілість.

³⁾ Eduard Mayer, Geschichte des Altertums, I. tom. I. половина (Ein-leitung, Elemente der Anthropologie), 3. видан. Штутгарт і Берлін 1910 ст. 11.

⁴⁾ Там-же, ст. 12—34.

Істинкти прімітивного душевного життя мають так самі як істинкти душевного життя має, два бігуни: самоукріплення якого активними формами є істинкт рабунку й істинкт товаришескості, і товаришескість. В державі як і в суспільності панують обидва ці роди істинктів; та коли ідея суспільності кладе головно натиск на спільність як на спільність, отже на товаришескість, то ідея держави з самого початку є висловом ділання, спільності назверх, отже зорганізованого рабункового господарства. Держава, се агресивно-дефензивна коаліція, яка війну систематизує й підносить до висоти штуки й науки, через що швидкий воєнний стан зробив місце станові, де війна й мир змінюються на переміну, так, що стає можливий розвиток такої діяльності інших сторін людської діяльності. А вклад товаришескості полягає на істинктовнім пізнанні відношення обов'язку, яке приносить з собою кожний мирний зв'язок між людьми. Той розвиток поняття обов'язку впливає не тільки при укріпленні правових норм, через яке відбувається розвиток держави, але містить в собі також ядро етики.

Коли прімітивна держава розвинулася в культурну державу, право ще довгий час мало значіння тільки для членів держави; в римській державі не-громадяни були в дійсності позбавлені охорони права. Держава є все назверх організації для рабункового господарства і для оборони перед рабунком («державні інтереси», «державна рация»), коли тимчасом внутрі є вона сторожем права, себто поруч з етикою, яку заступають педагоги й суспільні реформатори, працює над смирненієм приватного істинкту рабунку, або бодай змагає до того, щоб тому істинктові покласти такі межі, щоб він не був небезпечний для державної будови. Та двосторонність суті держави пояснює протиріччя між мораллю одиниць й мораллю держави, між етикою й політикою. Політика, «державна штука», вважає своїм добрим правом піддавати ся тому самому первісному людському істинктові рабунку, який в своїм власному інтересі поборює в одиниць. Поволі розвинули ся очевидно й міждержавні звичаї; чужинці вже не є рівнозначні з ворогами, хоч їх права обмежені. Та держави стоять усе супроти себе як вороги. Вони можуть на якийсь час заключати союзи, але во-

роже відношене є нормою. Коли їх дипломатії обмінюють ся пересадними й конвенціональними чемностями та заявами приязни, вони все готові до оружного конфлікту. Держава вважає себе в праві, як тільки сього вимагають її «житеві інтереси», виступити проти иншої з насильством. А що є «житевим інтересом», про се рішає вона сама. Що держава повинна тільки доти держати ся заключених з иншими державами договорів, доки має з сього користь, се правило, якого, правда, не проголошуєть ся офіціяльно, та яке одначе політичні письменники й міродатна преса все вважають самозрозумілим. Так у державі все ще панує давня двосторонність: в нутрі, між горожанами держави, принцип права, який оберігають державні органи; на-зверх, між державою й державою, принцип сили. В політиці сила йде перед правом.

Коли питати за причиною такого стану, то насуваєть ся пояснене, що над державами не стоїть ніякий авторітет, який міг би так само виконувати право, як держава виконує його супроти одиниць. Та те пояснене викликає инше питанє: Коли природний розвиток утворив для одиниць державу як правний авторітет, чому рівнобіжний розвиток не довів держави до того, щоб вони утворили собі спільний правний авторітет?

Відповідь на се питанє дає психологія мас. Держави є «маси», навіть дуже великі й дуже нерівнородно зложені маси. Ми бачили, що душа маси складаєть ся з властивостей, спільних всім одиницям, з яких складаєть ся маса, отже з дуже примітивних настроїв. Такій психічній властивості мусить відповідати примітивний етичний ступінь. Коли ходить о державу або націю, то не досить, щоб найліпші мужі народу мали ясне понятє про моральну допустимість або недопустимість якоїсь державної чи національної акції; вони не можуть впоїти свого понятя масі, коли вона для нього недоступна. Аж коли моральна основа для оцінки даної акції перейде в кров кожного окремого члена маси, аж тоді маса осягне такий ступінь етичного розвитку, на який одиниця через виховане посторонніми людьми й самовиховане може підняти ся за коротке людське житє.

Перша велика трудність на сім шляху лежить у властивій

масам недоступності для розумових аргументів. Місцеву масу може ще можна би доказовими аргументами переконати про якусь просту правду, як прим. що $2 \times 2 = 4$, коли та маса не має в тім інтересу, щоб вірити, що $2 \times 2 = 5$, бо в такім разі заглушить голос бесідника ревом, а навіть піднесе на нього руку, щоб не наразити ся на небезпеку бути переконаною; але коли мати-мемо діло з розкишеною масою, то се буде розпучлива Сизифова праця. Розкишена маса є неначе пузир, який потиснений на однім кінці надувається на другім. Розумні люди можуть безліч разів простувати хибні поняття, яких безглуздість для думаючої одиниці є очевидна. Та за кожним разом, коли на сході спростовано таке поняття, вириває воно собі сльозу бідо на заході. Тверезі люди, які в XIX. і XX. століттю вели ту боротьбу за найелементарніший здоровий розум, все нові ново переконують ся про глибину глузоти мас.

Історія етики одиниці розпочинаєть ся з моралю роду; одиниця сама в собі не значить нічого, тільки в звязку з родом, який також відповідає за діла окремих членів. Сей ступінь не має з природи річи аналогії в історії держав: держави від самого початку стоять відокремлені. Одиниця досягає в саоморалі наблизичини ступня етичного розвитку; тут оцінка злого й доброго залежить від простої користі для мого я, яку легко добачити. З культурою (себто внутрішнім, духовим розвитком, в протигенстві до цивілізації як поняття вищнього, технічного прогресу) розширюєть ся етичний горизонт. Одиниця бачить своє я в звязку з оточенем що-раз ширших кругів, аж в кінці обнімає вона все живе, що з нею безпосередно або посередно входить в зносини; симпатія стає носителем моралі. Аж на сїм ступні можна говорити про властиву етику. Та коли етика, доведена товариськістю до розвитку, що-раз більше входить в одиниці і при помочи держави через закон і право накладає одиницям, для етичного зрозуміння менше доступним, те мінімум моралі, якого вимагає кожодчасний обов'язуючий етап культури, — то маса остає ще довго на примітивнішій ступні, хоч в товариських інстинктах криють ся зародки дальшого розвитку також моралі маси. Політика — як практичний вислів моралі маси — остає по-далу етика. Не

тика й етика не виключають ся взаємно; се тільки так здється, бо індивідуальна мораль на богато стоїть вище від мораль маси.

Що маси в поступі є богато динивійші як одиниці, сьому ще й инша причина: масі недостає почуття відповідальности. Чим більше відповідальність розділена, тим менше налягає вона на одиницю. Збори, ціла нація дозволяє собі на річ, перед якими зжахнула ся би одиниця коли-б мала сама нести відповідальність. Коли чотирьох послів надають сумнівному предложенню силу закону, кожди з них може все таки потишатися тим, що на ній лежить тільки чотирохсотна часть відповідальности. Парлямент і правительство може й дуже надумували ся би, заки рішити ся на війну; та коли до того пре їх розшанцувана суспільність, вони в своїх думках розділюють мабуть відповідальність на анонімні мільйони й оставляють річ їх ходови.

Одначе було би фальшиво з сього виводити, що абсолютизм найліпше надаєть ся до того, щоб розвивати мораль політики. До сього по-перше треба би, щоби й абсолютний монарх і його дорадники були вірними заступниками індивідуальної морали, що, як відомо, не все буває. Та тут входить в гру ще й инша обставина: як ілюзоричне є понятє, що в демократії панує свобода, так само на ілюзії опираєть ся понятє про повну безвпливовість мас при абсолютистичнім режимі: демократичний народний провідник є до певної міри деспот, а самодержець-деспот є до певної міри раб народу. В справах, які в замітній мірі торкають ся долі народу, деспот може тільки тоді переперти свою волю на довший час, коли має за собою маси. Воля мас супроти деспота знаходить висіть не тільки в заговорах, бунтах, штилетових і динамітових актах, але також в пасивній опорі; є се чинник, який деспот несвідомо й мимо волі бере під увагу. Крім того кождий деспот є залежний від своїх креатур, через які дістає інформації і які знов мають виконувати його прикази. Вони в першій мірі думають очевидно про те, щоб використати своє становище для себе, але в справах, де той мотив не входить в гру, а навіть при змаганнях до наповнення власної кишені будуть во-

ни старати ся навязати зносини з визначними чинниками народньої волі, станових інтересів або могутніх суггестей. Згідність з міродатними силами народньої волі спричинила успіх Дарія, Олександра, Людовика XIV. й Наполеона не менше, як Бісмарка або Гледстопа. Питане: абсолютизм чи демократизм? — має для розвитку етики має своє значіння, але тільки релятивне, а не основне.

II. МІЖДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА.

1. Практика.

В відносинах, де приналежна до круга європейської цивілізації держава виступає супроти народу, якому недостає того особливого роду цивілізації і який через те є слабший, виступає характер міждержавної політики найвиразнійше, бо тут менше треба оглядати ся. Тому колоніяльна політика особливо навчаюча. Тут зустрічаємо дві головні форми політичної акції: 1) Анексія, себто повне присвоєння чужого краю в тій цілі, щоб його економічно визискати на свою користь, поспіяти до нього надвишку власного населення. Населення анектованого краю ставить ся в стан залежності. Анексія може наступити також з мілітарних причин, коли анектуюча держава хоче охороняти свої території супроти иншої держави і тому скріплює свою мілітарну позицію коштом третього. 2) Мирне проникане*), себто поступенне здобування можливостей економічного визиску краю, при вдержанню фікції, «самостійності й суверенності», якої безкорисного оборонця удаєть ся. «Мирне проникане» є тільки переходною стадією, в якій остаєть ся доти, доки практичні причини роблять властиву анексію небажаною.

В обох випадках методи ті самі. Починаєть ся з того, що державу, яку вибрало ся собі на жертву, втягаєть ся щораз більше в сферу своїх інтересів. Державу бідну на гроші — орієнтальні держави всі бідні на гроші — ставить ся в зале-

*) "Penetration Pacifique", — вислів, який має властивий звук лицемірства, чим звичайно визначають ся політичні *termini technici*.

жність при помочи позички на важких умовах, після чого легко вимусити сповнене всіх домагань. Опроцентований довг обтяжує бюджет краю, так що швидко треба шукати нової позички. Так росте лавина, а умови стають що-раз твердші. »Опікунча« держава домагається для забезпечення позички права контролю цлових та інших доходів довжної держави, дає концесії і монополії для використання її природних багатств. Способи продукції довжної держави переходять з часом в руки вірителя, так само земля. Незабаром довжна держава попадає в таку залежність від опікунчої, що її правителство без згоди опікунчої держави не сьміє зробити ніякого кроку і тільки з імені є ще паном у власній хаті. Так поволі при звичається сьвіт уважати довжну державу залежною від опікунчої, і коли ся в кінці зовсім задавить самостійність довжної держави, се не є ніякою несподіванкою й піде не викликає більшого здивованя. Анектующая держава, заки здійснить свій намір, старається очевидно заставити мовчати рівнорядних конкурентів, по часті прогрозами, а по часті оставляючи їм вільну руку заспокоювати де инде свою потребу »економічної експанзії«. Треба також постарати ся перед тим по змозі перешкодити привозови європейського оружя, щоб опісля, коли прийде що до чого, машиніві гармати мали легку роботу з безборонними в дійсности туземцями. Се є очевидно »гуманна« міра, бо так опір буде зломаний швидше і з меншим проливом крови. Коли вже раз осягнено в якій-небудь формі становище протектора, — все одно, чи його інші держави признали, чи ні, — тоді можна всіми способами працювати для осягнення своєї ціли. Піддається одну галузь адміністрації за другою під свою контролю, робить ся систематичні заходи прогнати туземне населене з землі й поселити на тім місци своїх колоністів і т. д.

Коли-ж туземне населене проти такого гнету з-внї реагує насильством, тоді висилається »карну експедицію«. Така акція (властиво повинна би вона називати ся: експедиція задля пімети) виглядає звичайно так: До того міста, села чи табору, де сповнено насильство, висилається відділ, озброєний в машиніві гармати, який те місто, село чи табор розбиває, а

мушин, жінок і дітей то вбиває підчас бомбардування, то вистрілює по одному підчас утечі, в кінці-ж ще пліндрує руїни, коли взагалі є що пліндрувати. Опісля від тих, що остали ще при життю, вимагається їх ошадностей як данини, а в кінці висилається туземному правительству рахунок коштів експедиції, з амуніцією в тілах туземців включно. Такою карною експедицією осягається ось-що: 1) Туземцям пояснюється, що в компенсату за жите одного Європейця чи Американця мусять наложити своїми головами сотні туземців. 2) Укріплюється свій престиж супроти інших держав. 3) Учасникам експедиції дається нагоду без небезпеки для себе — бо туземці є безборонні — заспокоїти звязані з кожним родом ловів на людий первісні інстинкти. Коли читати з психологічним зрозумінням ті кореспонденції учасників таких експедицій, що випадково появляються в газетах, видно, які ті первісні інстинкти несвідомо проявляються: розкіш проливання крові, спорт ціляння до живих людий, горде почуте сили супроти смертного жаху безладно бігаючої маси, приемність пліндровання, коротко — чар неправильної війни.

Зрештою розуміється само собою, що культурний стан кожної колонізуючої держави є співрішальним чинником при виборі способів. Про російську господарку в Манджурії читаємо в листі з Харбіна, з початку серпня 1910 р., поміщенім в »Koelnische Zeitung«, ось-що:

»Доки хінський нарід в своїм економічнім життю держить ся високих культурних принципів, які перейшли в його кров, до-ти Росія безсила спинити реформи в адміністрації краю, культивоване й колонізацію Манджурії й Монголії зі сторони Хін. В тій розпучливій боротьбі знає російська політика тільки один спосіб: деморалізувати нарід, урядників і купців, шкідити де лиш можливо, хінському фіскусови і вдержувати неупорядковані відносини. Способи до сього такі: Росія платить 300.000 рублів річно на поліпшене положення хінських урядників, хоч ті дістають свою хінську плату. В Хінах, як скрізь у світі, за гроші вимагається ся услуг. Всі судові справи над Хінцями в концесіонованій області полагоджується в так званих мішаних трибуналах. Їх ціль є буцім-то гуманна, але відо-

мо, що тортури в них що-до жорстокости не остають позаду тортур в чисто хінських судах. Поліція складається з солдатів граничної сторожі. Очевидно, кождий офіцер найгірших солдатів своєї компанії признає до поліції, бо він сам не має з нею ніякого діла. Висша поліція складається з офіцерів граничної сторожі. А що поліція в Росії має взагалі як найгіршу славу, особливо-ж в Манджурії, то тих, що були при поліції, не приймають уже більше до війська... Перекладачі являються страшним елементом в російській адміністрації... В зносинах з Хінцями російська адміністрація, а саме поліція, є зовсім залежна від перекладачів. Є се звичайно елементи, які мають уже за собою довголітню кар'єру злочинців, що в часах війни служили в російському війську, де в ріжнородних вимушеннях виробили ся на віртуозів. Тепер, під автократичним режимом цивільної управи, генерал А. наказує шефам поліції окремих діляниць прийняти сього чи того перекладача; представлення про материял, який перекладача компромітує, оставляється без уваги. Боротьба проти маси опіумових яскинь, публичних домів розпустити, опіумової торгівлі є очевидно зовсім безуспішною, бо пан перекладач доносить тільки про таких злочинців, про такі шкідливі гнізда, які йому не оплачують ся як слід...

»Все хінське народне жите, яке є відбитем упорядкованого родинного життя, опирається на інституції взаємних гарантій, природнім обовязку відповідальности і добровільній поручці... Ніякий Хінець не прийме нішого на службу, не зажадавши від нього поруки, бав-т'яв. Бав-т'яв, се вузкий пасок паперу, на яким ручитель пише з гори в низ що ручить за Х чи У; його або фірми печатка робить бав-т'яв правосильним. Такого ручителя може бути безконечно довгий. Властиво ніколи не чути, щоб особа, яка має бав-т'яв, надужила довіря своїх ручителів, бо хто був би такий божевільний, щоб наражати себе, всіх ручителів і в кінці всю свою рідню на повну руїну! Хоч і втече, то се нічого не помогло би, бо без приятелів, без ручителів він пропав. Щоби в концесіонованій області усунути культурну систему поруки, адміністрація видала для всіх російських горожан розпоряджене, яке карою 500 рублів або 3

місяці арешту вимагає, щоб кождий російський службодавець домагався від своєї хінської служби впису в поліційних урядках. Той впис відповідає вписови російських вуличниць і караних. Одначе такий впис, який при тім обтяжає російський і хінський елемент значним податком, не дає ніякої певности. Поліційному урядови не може за Хінця, який шукає служби, заручити ніхто з Хінців, бо порука може бути дана тільки для окремого випадку. Бав-т'яв не може бути передаваний далі, він має значінє тільки для того, кому заручено за третю особу. Таким чином в службі в Росії та знаменита система гарантій не має примінення. З сього триюмфують ті хінські елементи, які мають між своїми таку злу славу, що ніхто за них не заручив би, — бо вони тепер без бав-т'яв знаходять службу за посередництвом російської адміністрації... Кождий хінський протест адміністрація збуває кпинами.

Одним з типічних примірів анексії була анексія Кореї Японією, подія, яку приготовлювано масакрами і всяким иншим теоризмом і переведеню з такою доцільною брутальністю, що нею були одушевлені всі ті пророки цивілізації, які поклоняють ся перед силою, пророки, які доти не знайдуть супокою, доки останній кусок землі не буде переміщений на акції й визисканий машиною господаркою. Сьвітська преса висловила очевидно традиційне в таких випадках запевненє, що поневолений нарід буде від тепер дізнавати батьківської справедливости. Як коти-б ціла історія від найдавніших часів аж до нинішнього дня не показувала нам будучности Кореї. Поважно ніхто не сподіваєть ся, щоб по європейськи цолякеровані орієнтальні показали ся реформаторами власне в області гуманности і справедливости.

Бувають очевидно анексії, які мають етичне оправданє. Коли якась держава анектує краї Негрів, де дике населенє живе під кровавою тиранією, так, що воно само бажало би дістати ся під унорядковане європейське правління, там така анексія могла би мати заслугу. Одначе європейське правління часто переносить тільки ті племена з-під дощу під ринву. Дуже звичайне є наївне понятє, що примітивні народи, зіткнувши ся з європейською цивілізацією, якось містично вимирають: та ці-

вілізання ослабляє їх силу, і хоч гуманні Європейці старають
ся вдержати їх при життю, вони вянуть як дерева, яким високі
доми забирають світло й воздух. Американські червоношкірі
«чахнуть перед зміїним поглядом білоликих», говорить Трай-
чке*). Одначе нема тут ніякої містики. Фантастичний зміїний
погляд при докладнішій досліді переміняється в такі реаль-
ности, як кулі, горівка і різні примусові зарядження. Проганяєть
ся туземців з землі, виключається їх від жерел заробітку, до
яких вони привикли, заражується алкоголем і деморалізуєть
ся, усуваючи їх старі суспільні форми. А коли розпука доведе
їх до повстання, тоді є нагода при помочи кількох регіментів
змести їх en gros з лиця землі. Може таке поступоване є й
конечне для досягнення цілий колоніяльної політики, але «куль-
гурною місією» можна назвати його тільки в зовсім невласти-
нім значінню слова.

Про відносини в французькій північній Африці оповідає
Віньон, бувший французький конзуль: "Адміністрація, видячи
що генеральні губернатори по кождім повстанню конфіскують
часть землі племен, подумала що може з повним правом най-
ліпші землі вибрати для колоністів, а туземців з них прогнати.
В міру того, як розвивався європейський елемент, цілі племена
переношено далеко від околиць, які були для них свого рода
вітчиною. Вислід такої політики, що тягнула ся більше як три-
цять літ, не міг бути непевний: на своїй дотеперішній землі А-
раб, який мав що-раз менше певности, що буде споживати пло-
ди своєї праці, не міг думати про управу рілі й її улітшуване;
там, куди його перенесли, він, позбавлений плодючої землі сво-
го племені й навіть свободного доступу до води, не міг з успі-
хом бороти ся проти посухи, його жнива ставали що-раз бід-
нійші, його череди що-раз менші. Коротко кажучи, ті тисячі
нещастя збільшили ненависть туземців — до колоністів і погли-
бляли вже й так глибоку пропасть. — тіж сими двома расами, за-
мість її засинати".*)

*) Treitschke, Die Politik, 1., ст. 138.

*) Питус Le Bon в La Psychologie politique, ст. 229.

*) З Лейпсгорської кореспонденції до "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung"
з 29. серпня, 1910.

В Злучених Державах Північної Америки призначили в кінці нечисленним останкам Індіан, які ще існують, землю на необмежену власність, з тою одинокою умовою, що вони не мають її продавати без дозволу правительства. В останніх роках і тих індіанських поселостях в Оклахомі відкрито багаті жерела нафти і поклади асфальту. Утворився синдикат капіталістів, щоб набути 450.000 акрів землі. Синдикат предложив Індіанам за відступлене землі 30 мільйонів доларів, при чім заявив, що маючи зносини з міродатними кругами в Вашингтоні, легко внідає затверджене контракту купна. Адвокат синдикату зажадав за свої заходи в сій справі у правительства ще окремо три мільйони гонорару, на що Індіани радо згодилися. Коли один сенатор, якого хотіли підкупити, відкрив цілу ту історію, адвокат синдикату заявив, що він зовсім не мав наміру збогатитися, тільки справді думав обернути ті гроші на підкуп урядників і членів конгресу, бо дуже добре знає, що се найпевніша дорога до досягнення якогось успіху в столиці Злучених Держав. І цілий ряд визначних газет признали йому повну слушність. Вибрали слідчу комісію, щоб докладніше розслідити, як вислані синдикатом агенти й інші особи переймали від окремих Індіан їх землю. Установлено, що кошти продажі власності одного Індіанина були о 2.075 доларів більші, ніж ціна купна. Відкрито, що один спекулянт при помочи обманювання Індіан зробився великим богатирем. Як тільки вмер котрийсь з земельних власників Індіан, він удавав ся до суду, внідавав установлене завідателя спадкової маси і в порозуміню з ним доводив справу до такого кінця, що земля діставала ся йому за смішно малу ціну. Так скупував він цілі простори. Є се один з багатьох, які без гроша стали власниками просторів по 10.000 акрів.

Таким чином підпираний підкупним урядником і народним заступником приватний інстинкт рабунку належить також до форм, в яких проявляє ся той зміїний погляд білолицих. Метода систематичних масових винищувань, яку кольтоніяльна політика минулих століть уміла використовувати з такою віртуозністю, тепер звичайно не примінюєть ся так безпосередно. Однак і в наші дні не бракує донесень які пригадують часи

Кортеза і Пізарра. Підчас боксерських розрухів в Хінах і на хінсько - російським пограниччю в літі 1900 р. хінські банди устроїли, як здається, завсім безп'яновий напад на Благовещенск. Те, що при тім діяло ся, описує в "Evening Post" Mr. Wright з Oberlin College, Ohio, в листі з 6. серпня 1900 р., який передано телеграфічно в "Times" з 22. вересня 1900 р.

"На Благовещенск звернено огонь і підпалено кілька російський сіл. Справжні страти були невеликі, але страх постав при тім неописаний і кинув козаків в скаженість. Мирних Хінців міста в числі 3—4 тисяч осіб зараз вигнали і примусили сидати на човна, які абсолютно не могли перевести такої маси людей. Величезна більшість потонула, і ріка три дні була просто чорна від людських трупів. Підчас нашої їзди через околицю аж до міста начили ми сотні в воді. 19-го бачили ми 30 хінських сіл і осель в огні. Ми обчислили, що того дня стояли в огні оселі 20-и тисяч мирних Хінців, а групи козаків очищували від Хінців поле, і як тільки який появив ся, зараз стріляли. Що стало ся з жінками й дітьми, ніхто не знав, але ратувати ся було для них очевидно неможливо. На нашій дорозі здовж ріки на просто 500 англійських миль вище міста кожде хінське село було зруйноване. Оповідали нам, що вбито 4.000 Хінців. За причину того повного знищення маєтку й життя подавали мілітарну konieczність."

Такі події, як в Благовещенску, не є винятками в модерній колоніальній політиці. "Courrier Europeen" навів у падолисті 1907 р. отсей уступ з книжки Фелікса Мартена "Le Japon vaincu":

"З початком 1896 р., як висловив ся мікадо, панували на Формозі впорядковані відносини. Але які гекатомби коштував той результат! Число винищених тоді Формозан або Хінців оцінювали на більше як 50.000. Один англійський місіонар, який був свідком тих винищувань, писав в червні 1896 р. до кореспондента "Times" в Гонконг: "Від коли Японці здобули Формозу, займають ся справжнім винищуванем Хінців. Більше як 60 сіл і осель спалено і зрівнано з землею, а тисячі осіб погинуло. Одного дня вибрано на вгад 21 Хінців. Коли перед їх дома копали їм могили, рівночасно страшно збиткували ся над ними, а потім повбивали їх багнетами. В иншій селі Хінці

вже приготувляли ся, щоб добре прийняти Японців, одначе напали на них несподівано і на місци поклали 50-ох трупом. 22 червня магістрат в Гумін видав оголошене, що селяни, які покупили свої оселі, можуть вертати без страху. Нещасні пострахали, і їх безпощадно помордовано."

"*Conquering Europeen*" додає до наведеного уступу між ин. осю увагу. "Вони (Японці) працюють тут стрільбами, там гарматами. Таким способом очищуєть ся новонабуті землі і приготувляєть ся з поспіхом місце для японських колоністів. А коли правлячим кругам в Японії посьміє хто вказати на ті факти незвичайної брутальности вони безлічно відповідають, що методи, яких вони уживають се європейські методи."

Злочинність метод, уживаних в колоніальній політиці, зростає в тій самій мірі, в якій підбиті народи мають свою культуру і національну свідомість. Індійці, Хінці, Перси мають свої власні культури. Те, що їм можуть дати Європейці, не є бо хиба в дуже малій мірі — культура, тільки зверхня цивілізація, а європейська машинова цивілізація може мати вартість хиба як спосіб, а не як ціль. Тому при анексії культурного краю все є сумнівна річ, чи справді, з становища світової культури, набуто є компензатою за те, що зруйновано. Європейська цивілізація, защеплена на не-європейських культурах, дає по найбільшій частині дисгармонійні результати, а в історії народів дисгармонія веде звичайно до революцій і війни.

Є се невірно реальну політику представляти якимсь окремим родом політики. Кожда політика є реальною політикою, переведеною з меншою або більшою сміливістю її успіхом. Се слово попало тому в злу славу, бо на основі багатого історичного досвіду звязуєть ся з ним понятє про політику насильства, яка обчислена на безпосередній зиск для держави, що веде, і яку переводить ся з безоглядністю в виборі способів. Коли державний муж обороняє якийсь акт словами: "Довершені факти мають найбільшу доказову силу", то сим дає типічний вислів тій моралі маси, яка проявляєть ся в міждержавній політиці.

Се відносить ся очевидно не тільки до колоніальної політики, але взагалі до всіх відносин, де самотійна доси держава

ти часть держави попадає під власть иншої. Можна сказати, що кожда держава має таку ірреденту, на яку заслугує. Словом, "ірредента" означали первісно змагане приналежних до Австрій Італійців до злуки з Італією. Пізнійше розширено уживане сього слова в аналогічних випадках, і тепер часто уживається його в пресі взагалі на означене туги поневоленого народу за визволенем, навіть у випадках коли поневолений нарід не має спорідненої свободної держави, з якою ми би злучити ся. Ясна річ, що туга за визволенем мусить бути тим більша, чим більше підданий нарід почуває себе поневоленим народом. Коли його мові грозить систематичне винищування при помочи постанов закона та адміністраційної практики, коли йому відмовляється - - евентуально при помочи "випіткових законів" -- права зборів і товариств, коли поневолений нарід менше або більше консеквентно виключається від самоуправи і взагалі від публичного життя, коли в горі горда бюрократія кождої хвилі пригадує населенню, що воно поневолене, — як може такий нарід дійти до переконання, що він через прилученє до даної держави більше зискав ніж стратив? А тільки таке переконанє дає можливість, щоби зникла гіркість свідомости стану поневолення та щоби спинила ся та страшна розтрата сил, яка получена з тихою, безкровною, але завзятою боротьбою народів в пограничних областях. Там, де поневолення нарід культурно перевищує пануючу націю, яка старається зіпхнути його на власний культурний рівень, ірреденту взагалі можна побідити тільки формальним винищенням. Де культури однакові, там треба здорового людського розуму і розуміння психології народів. Перше всего потрібне розумінє опір поневоленого народу є тільки природною реакцією на перозум пануючої нації та що реакція зростає відповідно до акції.

Моральне обуренє на поневолення нарід є в кождім разі як само безглузде як і найне. В націоналістичній пресі пануючих народів знаходиться часто виводи, де хід думок є менше більше такий: Сей край належить до нас з "права завоювання"; ми тільки працюємо, щоб його населєнє відвести від його мови і зробити учасником нашої мови й культури, яка

є багато корисніша; одначе сю безкорисну діяльність відплачують нам грубою невдячністю, населене є на стільки нелюдяльне і злочинне супроти нашої держави, що тільки і мріє про відірване. Такі виводи преси є характеристичні для сліпоти маси, де власні бажання мають автосуггестивний вплив. Завойоване не може витворювати моральних зобов'язань у завойованих. Тільки рівноправність, переведена в усім, в мові, в культурі, в судівництві (суддя в поневоленім краю несьвідомо найвищій мірі сторонничий при вимірюваню справедливости в назначуваню урядників може поводити перенести в поневолене і забуте її обов'язки до лояльності. Кулаками можна вимусити послух, але не поважане і привязане.

В Європі політика супроти поневолених націй виказує скрізь ту саму пустинню важких помилок, ту саму сліпоту супроти факту, що натиск викликає реакцію. Скрізь нищить ся ціні сили наслідком національної боротьби, бо пануючі народи не хотять зрозуміти, що асоціація є корисніша як насильство. Бо державні мужі її дипломати пересічної міри визначають є більше здібністю перевести якийсь плян ніж умінєм оцінити корисні і шкідливі наслідки того пляну на дальшу будучність.

В недавно виданій брошурі* професор університету в Букарешті Йорга ось-як представляє положенє, в яким живуть Румуни в Угорщині: "Вони ніколи нічим не провинили ся проти законів краю, ніколи, не вважаючи на свою силу, не подумали щоб переступити границі найстрогійшої легальности. Від коли існує нова Угорщина, загарбана Мадярами, яким видали ї на поталу творці дуалістичної угоди, Румуни все були тільки заступниками найтвердшої праці, найправдивішої мілітарної відваги, найміцнішої вірности короні. Через мовчаливе знєсенє закона про національности, через сторонниче розділенє мандатів до парламенту, через цілий ряд законів, призначених на те, щоб забезпечити постійну перевагу мадярській меншості, зложеній в найбільшій часті з урядників і політиків, кінці через варварські звичаї азійської управи нарушаєть ся житеві інтереси Румунів."

*) Les dernieres Election en Hongrie et les Roumains. Valenii-de-Munte 1910.

В такому самому положенню, як Румуни, знаходять ся також інші не-мадярські національності в Угорщині.

26. листопада 1907 р. виїс державний канцлер кн. Біллов як пруський президент міністрів у пруській палаті послав пропозицію, яке мало за ціль збільшити німецькі оселі на сході і ухвалило постанови про вивласнене польської власності в користь німецької колонізації. Пропозицію палата послав з деякими обмеженнями постанов про вивласнене прийняти. В палаті панів віднесли ся сумніви, що мовляв се буде проведено вивласнення, якого домагають ся соціальні демократи. Остаточно правительство перемогло вкінці всі сумніви, і палата панів прийняла пропозицію в такому самому виді, як палата послав. Кн. Біллов мусів сам виступити в палаті панів до бою і 27. лютого 1908 р. підчас дебати заявив:

"Німецький нарід все визначав ся особливим почуттям права. Се гарна прикмета, одна з найгарніших прикмет німецького народу, прикмета, яку ми високо цінімо. Але, мой панове, відворотна сторона того живого і щирого почуття права, яким визначається німецький нарід, се політично часто несприятлива звичка блукати в абстрактнім формалізмі, се питомих нам Німцям від давна наклін також публичні питання, великі політичні питання оцінювати тільки з становища приватного права. З сим у великих питаннях політичного існування не сходиться ся далеко. Перший, найвищий і найбагатший обовязок держави є: самоукріплене. Так роблять усі інші народи, і коли ми не будемо робити так само, то дістанемо ся під загрозою."

По сих виводах, які мали за ціль установити, що приватна мораль і державна мораль, се дві різні річі, та що в політиці права стоїть перед правом, перейшов державний канцлер до другого випадку, заявляючи:

"Ся міра є виїмкова, на її виїмковий характер я заздалегідь поклав особливий натиск. Домагаємо ся сеї міри як виїмку, домагаємо ся її, щоби німецькість на сході заняла те забезпечене становище, яке їй скрізь належить ся в пруській монархії і німецькій державі."

В Австрії Поляки здобули собі політичну власть, яка їм дає

змогу угнетати менший нарід, Українців. Не треба бути великим знавцем морали маси, щоби з гори знати, що вони всесторонньо використовують ту змогу. "Прусські урядники — говорив один український посол — виконують проти Поляків тільки закони, натомість польські урядники ломлять досить можливі закони і явно тодічуть їх ногами.

Предложеное російського правительства, яким знищено фінляндську конституцію, записану по черзі п'яти царями, націоналістична більшість Думи прийняла 8. червня 1910 р. в першій читанні, а за два дні в другім і третім. Останнє голосування привитав Пуришкевич триюфальним окликом "Finis Finlandiae"! 3. червня президент міністрів Столипін виступив в Думі промовою, в якій з натиском зазначив що центрифугальний напрям, в яким розвиваються фінляндські справи, що-раз більше шкодить Росії. "Заповідь знищення нашої вітчизни міститься в погрозі пасивного опору з сторони деяких Фінляндців, як також у непрошених дорадників і в жалях одної частини нашої суспільности, яка не вірить ані в право ані в силу російського народу. Докажіть, що Ви тут впливаєте Росію, і питанні монархом у справі, якій подібної Ви ще ніколи не полагоджували, покажіть, що для російської держави найкращим добром є право, оперте на народній силі". Сі слова, обчислені на те, щоб скріпити національну суггестію, не остали без впливу; правління і центр прийняли їх з бурливими окликами признання. Центрифугальний напрям в Фінляндії, виставлений Столипіном як страхопуд, се явище, про яке ніхто ніколи нічого не чув, доки не почала ся русифікація і ера Бобрікова. Се розуміється само собою, бо психологічний факт все той сам: натиск викликає реакцію.

Та се звичайна штучка гнобителів представляти угнетених як недобрих бунтівників. Зрештою дивна річ, що велика держава ніколи не вважає противним своїй національній гідності плакати, що якийсь малий, угнетений пограничний нарід грозить її існуванню. Коли починають луhati такі нарікання, се певний знак, що готується якийсь акт поневолення. Для святости справи поневолення всі способи добрі. Національні маси мають звичку дитини: руйнувати, щоб тільки тішити ся своєю силою.

звичку яка очевидно тільки тоді може розвинути ся, коли нація справді має силу. І мораль маси сотворила стереотипну державну методу, яка держить ся мимо всіх досвідів, завдяки суггестивній силі традиції.

Коли пануючий і поневолений нарід належать до двох зовсім різних культурних світів, тоді задача установити добрі відносини ще важча. Однече історія не знайде в с'їм оправданія для тої пануючої держави, якої змагання в с'їй справі потерпіла невдачу, а ще менше для тої, яка навіть не пробувала. Держава, яка підняла собі нарід чужої культури, мусить знати, що бере на себе важку задачу, що всі моральні обовязки лежать на завоюванню тих обовязків може мати надію установити добрі відносини, з яких вона сама матиме найбільшу користь. Се дуже влучно сказано, що з багнетів можна побудувати трон, але не можна на н'їм сидіти. Тільки на якийсь час можливо через розбите народів і через піддержуване між ними внутрішніх спорів зберегти пановане. Римляни, які між усіма народами були мистцями в панованню, все таки мусіли в кінці методу мести заступити методою асоціації і надати всім мешканцям держави римське горожанське право. Правда, се стало ся в часі, коли тій мірі не можна признати політичного значіння, одначе ідейне значіння вона все таки мала: чужинці не були вже низшою кастою, вони були *cives Romani*.

В відносинах до народів чужої культури головна трудність лежить в расових і культурних ідіосинкразиях. Європеець усе лийний бачити в чужій культурі низшу культуру або навіть відстаду всякої культури; пересічному Європейцеві все не-європейське видаєть ся варварством, а не Європеець "дикарем". Бо туземці прикладають до чужої мови і безоглядної грубости європейських цивілізаторів відповідну міру, се зовсім природне. Односторонню короткозорість туземців супроти Європейців можна легше оправдати як таку саму короткозорість Європейця супроти туземців, бо туземці мають звичайно тільки нагоду пізнати Європейців як менше або більше брутальних гнобителів. Не один європеець, якого посилають з широкими повновластями до якоїсь орієнтальної колонії, оставляє дома культурний лякер.

Сучасні радо дають, себе сліпити блеском, який окружає "Empire-makers". Бачить ся хвиловий зріст земельної власності, могутости, торговельних можливостей, але не звертається увагу на те, чи ті піоніри своїм поведенням супроти туземців можуть також дати запоруку певного вдержання тих здобутків.

Характеристична річ, що та з усіх європейських націй, яка панує над найбільшим числом не-європейських народів. Англіїці, рівночасно найбільше з усіх колонізуєчих націй обтяжені расовими ідіосинкразиями. На інших Європейців, які подорожують по Індиях, робить се дивне вражіння, коли бачать, як Англіїці з інстинктивною певністю і консеквенцією, що опирається на сильно вкоріненій в англійським народі традиції, заводять різницю вартости між собою й туземцями. "The Native", се в очах Англіїців істота низшого роду, не такий справжній чоловік як Англієць, і в усіх житєвих відносинах Англієць поводить ся з туземцем відповідно до тої оцінки. Самі Індійці дуже уважають, щоби зберігати приписане завойовниками віддалене але се вони боліче відчувають. Що Індійці мимо всіх адміністративних реформ, в практиці є виключені від правління своїм власним краєм; що з їх загальом беручи зовсім небогатого крає забирається ся що року 15 мільйонів в формі пенсій і т. д., за що край не дістає відповідного еквіваленту в формі успішної діяльности адміністрації; що в кінці велика часть тих грошей зникає з краю, бо пенсіоновані урядники волять переносити ся до Англії, — ніщо з того всего не є головною причиною ненависти, яку все бачать кругом себе Англіїці в Індії. Найглибша причина лежить власне в тій межі, яку повели між собою й туземцями Англіїці, в расових ідіосинкразиях, в тім, що навіть Індієць, який досягнув найвищого ступіння європейської просвіти, досягнув наукові гідности й відзначення, все таки остає в очах низшою істотою.

Антианглійський рух в Єгипті має такий сам характер, як в Індиях, бо найбільші причини є тут і там однакові. Погорда Англіїців супроти туземців проявляється ся — пише з Єгипту кореспондент париського "Temps" (лютий 1910) — "при кожній нагоді в найобразливіших формах. "The Native", як приналежний до низшої раси, нарочно виключається ся з всякого добр-

го товариства. Як прим. в Хінах вступ до англійського клубу виразно заборонений найбільше просвіченим Хінцям, так само англійські офіцери ніколи не запросять до сільного стола своїх єгипетських товаришів. Я бачив на власні очі, як при виході з театру одна англійська елегантна дама одного дуже коректного джентельмена з орієнтальним накритем голови, який стояв її на дорозі, третила рукою як якого погонича ослів."

Особливо поучаючою є т. зв. Деншавайська справа. 15. червня 1905 р. кількох англійських офіцерів єгипетської окупаційної армії вибрало ся на лови голубів. Коли прибули до села Деншавай, один з найповажніших селян, 60-літний Гасан Магфус, почав їм пояснити, що їм не дозволять тут стріляти голубів. Однак англійські офіцери, розумієть ся, не розуміли по арабськи і післали свого товмача до начальника. Та його не було дома, а його заступник, який не вважав за порадне давати англійцям абсолютно відмовну відповідь, заявив дипломатично, нехай собі стріляють, тільки нехай відійдуть далеко від села. Офіцери відійшли на 100—300 ярдів і почали стріляти голубів селян. Люди почали протестувати і вхопили за стрільбу одного з офіцерів. Та вистрілила їй поцілила жінку молодого Абд-ен-Небі. Жінка впала немов мертва на землю, хоч пізніше показало ся, що рана не була небезпечна, бо шріт по-дав тільки в м'яккі частини її тіла. Рівночасно почала горіти сто-лога Абд-ен-Небі. Той попав у злість і вдарив офіцера, якого вважав убійником своєї жінки, палицею. Також Гасан Магфус почав бити палицею. Тимчасом зібрали ся на вулиці хлопці і почали кидати каменем. Отже справа зачинала бути для офі-церів поважною. Вони старали ся на міги вести переговори і давали свої стрільби і почали давати товпі годинники і гроші. Товпи брали, що їм давали і ще більше, але при тім протріпали офіцерів, з яких один відііс легке зломане рамени. В кінці най-важніші селяни їх увільнили і вислали до табору. Два офіцери ще перед тим прибігли до табору, щобі прикликати поміч. О-дин з них наслідком форсовного бігу серед соняшної жары ді-став соняшний удар і вмер.

На судовій розправі з приводу сеї події оборону обвинених припоручено єгипетським правникам, які займали такі стано-

вища, що з огляду на се не мали охоти наражати ся англійським верховодам. Отже обмежили ся на те, що просили о ласку для своїх клієнтів, яких поступоване зустріло ся з “однодушним осудом всіх Єгиптян”. Один туземець поліційний урядник, який товаришив офіцірам на лови голубів, посьмів свідчити, що після вистрілу, який поцілив жінку Абд-ен-Небі, офіцери два рази вистрілили до товпи. Тоді один з англійських суддів запитав його, чи він не боїть ся говорити такі річі, на що той відповів: “Ніхто в світі не може мене залякати: правда остане правдою”! За таке заховане поставили свідка перед дисциплінарний суд, який присудив йому два роки тюрми і п’ятьдесять палиць. На учасників нападу на офіцерів наложено такі кари: 25-літнього Абд-ен-Небі з огляду на зранене його жінки засуджено тільки на досмертну каторгу. Один 20-літний Араб дістав таку саму кару. Гасана Магфуса і трьох інших засуджено на смерть на шибениці. З інших один дістав п’ятнацять літ каторги, шістьох по сім літ каторги, трьох дістало по роковим примусових робіт і по п’ятьдесять палиць, п’яťох тільки по п’ятьдесять палиць. Гасана Магфуса повісили перед його хатою, так, що з даху його жінки, діти і внуки могли приглядатися видовищу. Інші езекуції ось-як описує славний письменник Бернард Шов:

“З огляду на те, що на шибениці було місце тільки для одного чоловіка, а при тім, щоби певнійше працювати і дати родині досить часу приглянути ся, як він гоїдаєть ся на шибениці, треба його було оставити там пів години, на повішене чотирох людей було дві години часу. Тому цікавість видовища скріплено тим, що рівночасно виконувано присуди на вісьмох засуджених на п’ятьдесять палиць; поміж кожним одним повішеним двох діставало палиці. Се невимовно успокоює, коли з урядових англійських звітів, предложених парламентови, довідуємо ся, що “при траченю збережено належну гідність”, що “при виконуваню смертних присудів виявлено всяку можливу людськість”, та що “урядження заслуговували на подив і принесли учасникам всяку честь.” В кінці лорд Кромер стверджує, що Англієць, якому поручено виконане тої процедури, є “незвичайно людський чоловік і наслідком великої симпатії, яку все проявля-

ляв супроти єгипетських туземців, тішить ся серед них великою популярністю". З сього бачимо, що предложеним парламентом документам (чч. 3 і 4., Єгипет 1906) не бракує мимовільного гумору**).

Так покарано Деншавайських селян за те, що вони не хотіли спокійно приглядати ся, як англійські офіцери для спорту стріляють їх голубів. Льюрд Кромер обороняв присуд тим, що Єгиптяни так привикли закон і порядок звязувати з тілесними карами, траченнями, тортурами і прилюдним виконуванем присудів, що трибунал, який би закинув сю практику, не мав би в них ніякої пошани. Коли зрештою не можна сказати, щоб Європейці звичайно проявляли занадто великий пієтизм супроти почувань і понять екзотичних народів, то все бачимо в них зворушаючу дбалість, щоби при виконуваню справедливости заспокоювати відомі садистичні настрої тих народів. Се свідчить, як багато брехні знаходить ся в цілїм тім галасї про "культурну місію."

Безпосереднім наслідком Деншавайської справи був незвичайний зріст антианглійського націоналістичного руху в Єгипті. "Деншавай" стало кличем з могутньою суггестивною силою. Що засуджених на карі в'язниці по пару літах помилувано, се не могло спинити того руху.

З огляду на те, що економічний визиск — побіч стратегічних цілей — є нервом всякої колоніальної політики, чи вона проявляєть ся в формі анексії (і в дійсности однозначної з нею окупації), чи в формі "мирного проникання" (протекторату чи простої "сфери інтересів"), — держава, яка перша дістанеть ся, стараєть ся очевидно здобути для себе як найбільше економічних користей. Хто вкладає в підприємство капітал, домагаєть ся також зиску. Кличем часу є тепер вільна конкуренція держав в т. зв. самостійних екзотичних державах. Тому інші держави як компензати за своє признание домагають ся звичайно рівної участі в визискуваню економічних можливостей. З сеї ділеми помагаєть ся собі звичайним в політиці способом, фразою. "Отворені двері", се гарний термін політичної штуки. Те-

*) "Die Greuel von Denshawai" в фейлетоні віденської "Neue Freie Presse."

пер стало звичаєм, що держава, яка забирає самостійний доси край чи його часть або в якій небудь формі обмежає свободу його діяльності, проголошує політику "отворених дверей". Одне се слово очевидно обчислене на те, щоби впливати більше своєю суггестивною силою ніж своєю внутрішньою правдивістю. Що більше, можна вважати за певний факт, що скрізь, де справжні верховоди прогошують отворені двері, там двері є менше або більше замкнені. Те слово має тільки серед наївних мас піддержувати ілюзію неіснуючої вже вільної конкуренції.

2. Теорії ідеальної політики і реальної політики.

Люди мають непереможний нахил до оптимізму. Хоч-би одиниця й як прикро відчувала неприємности існування й недосконалість людських уряджень, однаке не може погодити ся з думкою, що ті неприємности й недосконалости є правилом, а не винятком. Все повинно бути добре в сім найліпшій з усіх світів. Власне той, що конкретно найбільше даєть ся, абстрактно часто є найбільший оптиміст. З політикою справляєть ся оптиміст двояким способом: або просто заперечує, що в політиці панує брутальна жадоба влади й матеріяльних житєвих дібр, або каже, що хоч ті чинники є рішаччі в політиці, однаке се є природне і правильне.

Ті два становища назвемо ідеально-політичною і реально-політичною теорією.

Ідеальний політик на стільки остає під впливом думки про поступ, що бачить гуманну картину неначе через побільшаюче скло. Він просто додає великі поступи модерної цивілізації до значно скромніших поступів футурури, і думає, що часи, як видали залізничі, автомобільні, літаючі машини та інші плоди техніки, а до того ще соціальне законодавство, Гаагський трибунал і т. п., мусіли також перемогти інстинкт рабунку і війни. Очевидно, він не може замкнути очей на те, що військові бюджети в цілїм світі зростають до недосяжної висоти та що при кождім новім технічнім винаході ставить ся питання: як його примінити в війні? Однак думає, що все те полягає на нерозумі керманців держави, а саме правительства, які опирають ся на консервативних партіях не можуть виволити ся від думки

про війну наслідком чого й ліберальніші правительства примушені йти тим самим шляхом. Одначе народні маси не хотять війни, отже між цивілізованими націями до війни не прийде. І коли-б тільки одно правительство мало відвагу викинути всю воєнну машинерію, чари зникли би і настало би вічне царство мира.

Одначе психологія мас не оправдує того оптимістичного погляду. Правда, як побачимо далі, між офіційною моралю держав і публічною думкою є певне протиріччя, котре веде до витворення положення, про яке говорять оптимісти; одначе ми знаходимо ся тут тільки на початку розвитку, який певне потребувати-ме ще дуже довгого часу. Крім того ідеальний політик звертає свою увагу односторонно на питання: війна чи мир, забуваючи взяти під увагу національний гнет внутрі держави, який існує в часі мира і який тепер так само процвітає як колись. Коли-ж він і звертає увагу на сю обставину, то не бачить доволі ясно, що вона все містить в собі небезпеку для мира, що національний гнет є наслідком війни і містить в собі зародки будучих війн.

Помилка ідеального політика лежить не в тім, що він має ідеальне поняття політики, тільки в тім, що він ідеал змішує з дійсністю і при тім тратить правдиву міру для політики. Проба здійснення в однім краю ідеально-політичних теорій, коли тимчасом за його границями панує мушинська мораль, могла би потягнути за собою важкі наслідками помилки, яких не можна би було направити. Ослаблене національної відпорности проти рабункового інстинкту, що виступає в різних формах: економічних, дипломатичних, мілітарних, могло би викликати катастрофи, які власне старається відвернути оружна сила. До сеї цілі треба йти иншими, довшими та певнішими шляхами.

Коли ідеально-політичний теорик бачить реальности в фалшивім світлі, реально-політичний теорик бачить реальности правильно, одначе фалшиво їх оцінює. Він уважає гнет сильного над слабшим samozрозумілим обявом, природним законом. На політичнім прапорі появляють ся Дарвін і Ніцше. Адже природний закон усувається з-під моральної оцінки! Політика стає поняттям поза добром і злом. В політиці йде сила

перед правом, бо так воно є й інакше не може бути. Реально - політичний теорик знаходить ся під таким сильним впливом суттєвості теперішнього стану, що не може уявити собі дальшого розвитку. Він забуває, що в людині додано природі новий, психічний момент, а саме здібність удосконалювання, що людина не є звичайним хищним звірем, тільки хищним звірем удосконаленням, що людина — поминувши всі інші подібності — має перед гиеною і шакалом інтелектуальний plus і що власне той plus робить невластивим і фалшивим всяке примінене дарвіністичної теорії до людської громади. Він не бачить, яке се було-б теологічне, коли-б на віки встановлено два різні роди морали, одну для одиниці і іншу для держави, двояку міру для тих самих людських вчинків. Він є в тім самім положенні, як той, що вірить і в біблійну історію сотворення світа і в теорію природних наук, бо або не бачить між ними противенства, або, як і бачить, усуває його при помочи символіки та алегорії і подібних способів, якими послуговують ся компромісові натури. Мусимо вибирати між домаганем права кулака в усіх відносинах і домаганем узагальнення етики. Жите ставить нас не перед двома різними родами морали, тільки перед висше розвинену мораль одиниці і перед відсталу мораль маси. Яким способом і коли остання може бути піднесена на рівень першої, се є окреме питання, однак першою умовою для того, щоб се стало ся, є, щоби взагалі виступити з домаганем сього. Всяке змагане “вернути до природи” або остати при природі є просто вороже культурі.

Реально-політична теорія йде часом далі. Не вдоволяючися тим, щоби з рабункового інстинкту зробити неможливий закон поза добром і злом, хоче вона той первісний інстинкт оточити ще певним родом культури. “Не треба — читаємо в однім такім реально - політичнім теоретизованні — мати милосердя над слабим, треба подивляти сильного. Бо коли оглядати історичні події в їх цілості, поминувши певні хвиливи або короткі випадки, їх хід певне покажеть ся висловом найвисщої справедливости. Коли-б так не було, жите на землі не було-б варта того щоб жити”*) Останнє речення увидатнює теологічно-релігійний характер, властивий усе тому родови скріпленої “реальної політики”. Містично - метафізичне примінене поняття спра-

ведливості, — поняття, яке належить виключно до області людських спільностей, — до існування взагалі, до абсолюти, веде консеквентно до ідолопоклонства перед силою, до ідеалізування права кулака й заперечування всякої етики. Коли я маю подивляти силу абстрактно, то не бачу причини, чому я не мав би уживати її також конкретно в особистім інтересі в межах можливості і карного закону.

В такому розуміню політики лежить помилка думання, яка полягає на перепутанню слова, "право" в правно - філософічному і етичному розуміню. В першій розуміню право, коли не приїмати ніякого мотиву поза людським світом, рівнається силі, і висловом права є відповідно до стану культури писаний закон або неписаний закон або самоуправляюча самоволя ("le despotisme tempere par l'assassinat", коли перенести справу на інтернаціональні відносини: гнет обмежений бунтом). В етичному розуміню є право протиправством безправства. З правно - філософічного становища (себто в розуміню того, що Спіноза означає як "право природи") я маю право на все, що можу перевести, хоч-би се в етичному розуміню було найкровавіше безправство. Держава є інституція сили всередині і на - зверху, і державне право є наукою про розділ сили. Коли правно державні форми в якійсь країні змінюються революційним шляхом, нові форми стають правними в тій самій хвилі, коли можуть удержати свою перевагу. Таким чином вислів: "право є сила" — являється правно-філософічним висловом, при якому зовсім поминається мораль. Натомість в вислові: в політиці сила йде перед правом" — слово "право" ужите в значінню морального права, що надає тому твердженню невідомий характер, коли його виставляють як максимум. В дійсності сила йде дуже часто перед моральним правом, однак такий стан є однаково злий, чи він проявляється в політиці чи в приватнім житті. Коли взагалі признається мораль як співділяючий чинник, логічно не можна признавати їй значіння в відносинах між одиницями, а виключати з політики.

Хоч реально - політична теорія переходить таким чином в ворожу культури сентиментальність, то реальний політик уважає

*) Dr. J. Oestrup в данській часописи "For Fremtid" в листопаді 1909.

"політику чуття" як щось особливо гідне погорди. Він думає, що в приватнім житті треба, правда, руководити сі пасивною мислинною "розуму" й "чуття", одначе в політиці тільки "розумом". Він виходить з популярного й наївного представлення, що "розум" і "чуття", се дві окремі шуфляди свідомости, з яких можна до вподоби одну або другу зачинити. Дослід над відношенням між пізнанем і чутем не містить ся в рамках сеї праці; тут вистане навести психологічний факт, який на мою думку починається до того, що говоренню про виключене чуття з політики придається вид оправдання. Властиво можна мати милосердя тільки над одиницями; я можу спочувати одиниці, якої терпіне бачу або з опису інших довідую ся про нього, одначе над колективними терпіннями, які представляють ся в моїй уяві тільки через абстракцію числа або колективного поняття, не можу милосердити ся. Жах бідности, гнету, війни, мусить бути представлений в окремих образах або моя фантазія мусить собі його так представити, інакше милосерде не відізветь ся. Самодонесене, що 10.000 людей в якій околиці не мають даху над головою, що цілий нарід є предметом адміністраційної самоволі або що в війні полягло 50.000 людей, записується найперше в мозку як постатистична дробина, викликає також різні представлення з привязаними до них чутевими моментами (жах, огірчене, обурене), одначе не дає точки опори для милосердя. Хиба що до сього долучить ся суггестивний або автосуггестивний момент. Коли я отже мало подагливий на суггестію або може ще остаю під впливом відвортної суггестії, а до того маю ще мало фантазії, то супроти індивідуальних терпіннь, як зустрічаю в житті, мое "чуття" може ще заговорити, але остане холодне супроти терпіннь, які тільки абстрактним способом дістають ся до свідомости.

В кінці помилкою реальної політики є ще й те, що вона є за мало "реальна". Вона числить ся з деякими вартостями, але не з усіми. Вона хоче з опортуністичних причин слабше заступлені інтереси пожертвувати сильніше заступленим і через те являється аналогією до тої внутрішньої політики, яка меншости жертвує більшостям. Те що є шкідливе у внутрішнім житті держави, мусить принести шкоду також в відносинах дер-

жав між собою. А що-до варваризуючого впливу гнету на гнобителів, міждержавна реальна політика може відбити ся у внутрішній партійній тиранії.

У всякій політиці гнету містить ся сила, яка ширить грубість, що полягає на наслідуваню, яке Тард уважає основним явищем соціології. Як одиниця так і маса наслідує свої власні давніші вчинки, і за кожним разом іде се гладше, більше механічно; скрупули, які при неетичнім вчинку можуть перший раз відзивати ся з певною силою, за другим разом стають слабші і з часом наслідком постійного повторювання зовсім зникають. Се явище можна зовсім певне ствердити так само в політиці, як і в кримінальній статистиці. Нация, яка угнетає сусідню націю, опісля легше буде угнетати й інших сусідів. Але крім того її примір зачнуть наслідувати також інші. На що дозволяє собі одна держава або у внутрішній політиці одна партія, того не потребує соромити ся також инша держава чи партія. Адже для держав, націй і партій, коли инші гудять їх з етичного становища, останнім і найважнішим аргументом усе є: "Пильнуйте своїх власних справ, ви зовсім не дішні!" В державі, зложеної з багатьох націй, гнет, який виходить з одної сторони, швидко розходить ся скрізь; в Австрії рука всіх національностей піднесена проти всіх. Се основне значіне наслідування містить чи не найбільшу небезпеку завоюницької політики: воно увіковічує методу, яка спинює суспільний розвиток, і ту методу вважають опісля єдиною можливою для політика. Власне в таких випадках, де завоюване і анексія викликає розвиток в краю, який доси знаходив ся в застою, ті корисні наслідки чи не перевищає шкідливий вплив наслідування, який тим більший, чим більше спричинений анексією розвиток служить оправданєм для того акту насильства.

Що можливі й инші методи, про се свідчать між ин. американські Злучені Держави*) й Канада, де різні національності мирно працюють побіч себе для добра спільної землі. Там панує національний мир, бо взаїмні відносини національностей опирають ся на асоціації, коли в Європі вони оперті на тради-

*) Муринське листарк в Злучених Державих стоїть на чолі з об'єднанням вже расовими і діаспорами: Англія-Саксія.

ції насильства, яка переходить з покоління в покоління. Натиск викликає реакцію. Також метода асоціації має силу викликати наслідуване. На взорець Канади уформувалися Австралія і Нова Зеландія, а опісля також навіть основана при помочи завоювання південно-африканська область. Нїде не проявляється практична — в правдивім значіню слова “реально політична” — висшість асоціації над методою насильства яснійше, як власне тут. В Європі польське питанє непокоїть ще до нині три великі держави, більше як столітє після поділу Польщі, а Німеччина, майже пів століття по війні з Данією, все ще має завязу національну боротьбу в своїй північній провінції. В південній Африці національна ненависть між завойованиками її завойованими вісім літ після анексії так ослабла, що перемінилася в національне противенство, яке існує все там, де два ріжні народи живуть мирно побіч себе в одній державі. Сили, замість взаємно здавляти себе, злучилися; кожда часть задержала свободу рухів; по виключеню національної ненависти економічні можливости, збільшені злукою держав, і взаїмні культурні відносини витворюють умови розвитку, однаково корисні для обох сторін. Очевидно сей наслідок треба приписати не якимсь особливим властивостям англійського народу, які так підбивають серця, тільки тій обставині, що тут асоціаційна метода черепнаслідуване заступила методу насильства. Де Англіїці держаться останньої методи (Єгипет, Індія), там борються з такими самими трудностями як європейські континентальні держави.

Будова держав мусить в будучности опирати ся на політиці “реальній” у властивім значіню, на політиці, яка запрягла б до своєї служби всі сили, визначаючи кожній з них відповідне місце.

Одначе не треба забувати, що ми ще не поступили так далеко, що тепер тільки починають показувати ся контури тої будучої асоціаційної політики.

Не можу розпрощати ся з реально-політичними теоретиками, щоб не навести уваги Француза Тарда про наклін істориків, які піддають ся суггестії “політичного злочину”:

“Є се мода і пожалування гідна манія в світі істориків, відносити ся все неприхильно до чесних діячів історії, з уподоба-

нем підносити невдачу їх заходів, обмеженість їх духа, а навпаки схібляти великим політичним лайдакам, — в Франції Филиппи Гарному, Людвику XI., щоб назвати тільки найбільших, в Англії Тудорам з Генриком VIII. включно, — та безмірно одушевляти ся їх далекозорим духом, який їм переважно незаслужено приписуєть ся. Та симпатія до розбишак історії і та ярка антипатія до пастирів народів веде до того, що майже все розумне і плідне, що зроблено в області адміністративних та законодавчих реформ, приписуєть ся першим. Тимчасом по правді при рівній здібности чи геніяльності з двох державних мужів найчеснійший усе принесе суспільности найбільшу користь. Люди, які мають довіре тільки до енергії, які вірять тільки в геніяльність і в характер, нехай подивлять ся на Наполеона. Йому певне не бракувало ані характеру ані геніяльності. Та коли-б він був мав навіть трохи менше сили волі, геніяльної фантазії і духа підприємливости, а за те трохи більше таких погорджуваних річій, як серце й почуте обов'язку, чи не були-б ми першим народом в світі?"

3. Мораль держави і публична думка.

Великим камінярем розвитку психології й етики маси є "публична думка", яка повстає як втілене свого рода неофіційної морали маси супроти офіційної морали маси, морали держави, і часто проти неї.

Невдачне повстання називаєть ся в офіційній термінології ганебним бунтом, а його провідники державними злочинцями. Коли-ж повстане власть ся, тоді називаєть ся воно "боротьбою за свободу", а його провідники "героями свободи". В сій термінології зазначаєть ся перше всего факт, що право в правно філософичнім розуміню однозначне з силою. Одначе в ній знаходить ся ще щось инше, а саме проба моральної оцінки: хто має успіх має слушність; натомість хто не має щастя, не має слушности. Се є мораль держави, яка відповідає примітивній моралі одиниці.

Неофіційальна мораль маси часто займатиме инше становище. Публична думка є менше догматична і підпадає під

вплив всяких суггестий. Коли десь у світі вибухне повстання, публична думка в краях безпосередно незаінтересованих радо прихилиється на сторону повстанців, бо на основі численних звісних аналогій допустить, що повстання є реакцією проти гнету, — думка, яка в окремих випадках може бути слушна, але в інших є фальшива. Повстання можуть бути дуже складні і мати дуже різне моральне оправдане. Однак маса не входить в подробиці, тільки вдоволяєть ся грубшими узагальненнями.

Коли дві держави ведуть з собою війну, публична думка інших країв мимоволі стає по чийсь стороні, підлягаючи впливови дуже різних причин. Коли прим. одна з воюючих держав була нашим ворогом в минулості, яка не є ще на стільки віддалена, щоби втратити свій історично - суггестивний вплив, або є правдоподібність, що вона може стати нашим ворогом в близькій будучності, тоді наші симпатії є очевидно по стороні її противника. Не грає тут ролі ніяка ідейна оцінка; є се те саме явище, як коли ми мимоволі до звірят "корисних" з людського становища відносимо ся з симпатією, а до "шкідливих" з антипатією. Племінне споріднене часто сильно причиняється до викликання симпатії. Також спільність релігії може ще нині мати суггестивний вплив. Вірмени й Сирийці як наші одновірці будять у нас особливі симпатії, хоч звичайний чоловік зовсім не знає тих народів і може аж з газет довідав ся, що вони християни. Культурна пропасть, яка ділить християнського Європейця від християнського Вірменина чи Сирийця, є певне богато більша, ніж між Вірменином чи Сирийцем і його маометанським оточенням; однак само слово християнин здобуває для тих народів європейські симпатії, яких вони не заздбвають визискувати.

До того всего долучається в кінці суггестія гуманних ідей, які є плодом розвитку індивідуальної моралі. З огляду на те, що від одиниць все виходить суггестія на маси, та що маси під суггестивним впливом дадуть ся повести на все, від найнижчої ікічності до найвищого пожертвування, факт, що також гуманні ідеї можуть розворушити маси, не має в собі нічого особливого.

Публична думка стоїть побіч моралі держави як движи-

ний елемент розвитку мас. Вона капризна, необчислива, в кождім окремім випадку виступає на снію, не могучи передвидіти наслідків свого виступу, і приносить то шкоду то користь. Мораль держави, се первісна мораль, перемінена в мумію, яка вважає себе висшою над усякий розвиток; вона творить чинник застою в історії мас. Публічна думка, се енергія. В сім лежить власне значіне публічної думки. Вона часто поміляєть ся і ті її смилки можуть мати велике значіне, бо вона підлягає законни розвитку. Переймемо тепер з морали одиниці, вона творить звязок між державою і людиною. Коли мораль держави цілі тисячліття стоїть на однім місці, ніпіншня публічна думка рухається від публічної думки з-перед сто літ. Повольно державу змінює публічна думка на міждержавну мораль, ініціативою в своїх зверхніх формах стає трохи менше і

Характеристичний примір, як неофіціальна мораль маси може попасти в конфлікт з офіційною, бачимо в тій модерній появі, що групи занять, професій або народні заступництва вмішують ся непокликані у внутрішні відносини чужої держави. Таке вмішуване має звичайно характер протесту проти національного поневолення. Коли в 1910 р. російське правительство внесло в Думі предложене про упрямльнене відносин між Фінляндією й російською державою на основі майже повного знищення автономії Фінляндії, потім пішли протести ріжних англійських торговельних палат, а в кінці цілого ряду європейських парламентів. В реально - політичній пресі даних країв проявило ся невдоволене з того, і в усіх тих статях, як усе в аналогічних випадках, хід думок опирав ся на трьох аргументах, які тут докладнійше проаналізуємо:

1) Непокликане вмішуване людей, які займають в нашім публічнім житю визначні становища, у внутрішній справі чужої держави є нерозумне, бо воно може викликати в тій державі ворожій настрій проти мас і поспевати взаїмні політичні відносини. Се розумоване є без сумніву оправдане, одначе його значіне зменшаєть ся в міру того, як збільшаєть ся число держав, яких визначні люди беруть в такій демонстрації участь. І коли акт насильства якоїсь великої держави зустрінєть ся з одно-

душним протестом публичної думки всіх інших великих держав, держава - гнобитель може собі заощадити заходу вважати ся ображеною, бо прецінь не може з усіми посварити ся.

2) Займатися актами насильства інших є тому нерозумно, бо наражуємо ся на те, що інші відплачувати-муть нам тим самим. Проти цього можна сказати, що такому вмішуванню інших в наші справи ніяким способом не можна запобігти. Хоч-би ми держали ся здалека від таких демонстрацій, на випадок якогось акту насильства, сповненого нами, протести чужинців не дадуть на себе ждати. Такі демонстрації під впливом наслідування ставати-муть що-раз частіші й захоплювати-муть що-раз ширші круги.

3) Вмішуване у внутрішні справи чужої держави є безправством супроти тої держави, бо кожна держава має право полагувати свої справи, як їй хочеть ся. Так, з правно - філософічного становища має она право, але з морального ні; тимчасом цього аргументу вживають власне як морального. З морали не можна вивести аргументів проти протестуючого вмішування. Зрештою принцип невмішування придержують ся тільки супроти великих держав, а не прим. супроти слабих орієнтальних держав, з чого ясно видно, яку вартість має той моральний аргумент.

Те вмішуване публичної думки є знаком зростаючої солідарности між народами на перекір політикам. Є се рух, який іде до того, щоб "реальну політику" побивати її власною зброєю. Публична думка не може панувати. Для цього є вона занадто непостійна; її пановане було би безправильністю і вело би до непевности й анархії. Політика панує, бо має вишколену, техніку і постійність, але вона мусить опирати ся на публичну думку. Де з собою змагаєть ся більше публичних думок, політика шукати-ме опори все в найконсервативнішій. Однак публична думка може надати новий напрям з такою однушою силою, що набирає характеру духа часу і стає трівкою силою, перед якою мусить угнути ся політика. Публична думка буде в сути річи на суггестії, а суггестія є силою до добра й до зла. Та коли вона йде до згуманізованя політики, коли проявляє тенденцію перемінити мораль держави в тім напрямі, в

яким протягом століть розвинула ся мораль одиниці, то можемо бути спокійні, що вона знаходить ся на добрій дорозі.

4. Національне почуте.

Національне почуте є почуте солідарности зі спорідненими мовою і традицією, почуте, яке опирається на менше або більше свідомім розумінню, що свобода рухів і сила діяльності одиниці стоїть в простім відношенню до самостійности нації.

Що материяльна і духовна свобода рухів одиниці залежить від самостійности нації, про се доволі свідчить історія поневодених народів. З дефензивного становища національне почуте полягає на інстинктовнім розумінню, що взаємні відносини народів управильнює інстинкт рабунку і властї. Полягає воно на безумовнім недовірю, яке мають супроти себе звірі, варвари і нації, і якого оправдане що-до націй потвердили досвіді століть. Дефензивне національне почуте є інстинктом самозбереження народу.

Мова є способом до виміни думок і до довіря, способом до заспокоєня соціального інстинкту. Розмовляти мовою, якої вповні не опановується, втомляє; примус мови в чужім краю викликає скуку і тугу за вітчизною. З дійсности питане мови є ядром національного питання. Сама традиція може очевидно вдержати національну єдність без існування спільности мови (Швайцарія), а примір Ірляндців показує, що нарід може зберегти національну свідомість, хоч стратив мову. Одначе се винятки. Звичайно втрата мови заповідає смерть нації. Тому примус мови є способом, яким кожда нація гнобителів старалась ся ослабити свою жертву.

З тої основної ваги мови для нації виходить, що національне почуте мусить бути найсильнійше в тих суспільних веретвах, які найменше можуть обходити ся без рідної мови, отже найперше у селян, в меншій мірі в середнім стані міст, який взагалі є менше отяжілий ніж селянство, і в робітників, які скрізь можуть приміняти ся і яких потреби що-до мови можуть бути заспокоєні малими, швидко вивченими окрушками. Найменше виразне буде національне почуте серед просвіченої кляси, яка знає мо-

ви, отже серед людей, які мають досить змоги, щоби ввійти в гармонійні зносини з одиницями, які вийшли з чужого національного духа*. Одначе тут можуть вмішати ся різні чинники змінити те природне відношене між соціальним відношенем одиниці й інтерезивністю її національного почуття. Інтереси заробітку проявляють тут свій вплив, а індивідуальні різниці відіграють очевидно також велику роллю. Поверховне й більш перемінаюче забурене того відношення викликає також суггестия патріотичної або антипатріотичної пропаганди.

Таким чином особа з сильним національним почутем не має права гудити свого сусіда за те, що він займає холодніший становище в національних питаннях, бо се лежить в природі річ, що той, хто в високій мірі потребує товариства своїх земляків, бо не може тих самих духових вартостей брати від інших, мусить почувати ся більше солідарно з своїм народом, ніж той, хто ту потребу виміни свідомості може так само задоволювати поза своєю власною нацією, як і серед неї. Закид тільки тоді оправданий, коли чоловік з слабшим національним почутем (зовсім без національного почуття нема нікого, хто живе й працює серед своєї нації) агітує проти національного почуття і стараєть ся земляків, які знаходять ся в менше корисних відносинах, позбавити вартости, якої вони конче потребують і яка є зрештою природною обороною їх свободи рухів.

Доки взаємні відносини між націями мають характер оружного мира, себто потенційної війни, національне почуте з konieczности мати-ме мілітарну одіж, і погляд одиниці на національне почуте оставати-ме під впливом її становища до питання про "війну і мир" і тим самим під впливом противенства між реально - політичною й ідеально - політичною теорією. Але також противенства між консервативним та колективістичним суспільним світоглядом причиняють ся до означення становища одиниці до національного почуття. Коли до того додамо, що змагання до націоналізації або інтернаціоналізації можуть мати значіне для матеріальних інтересів одиниці, то стане ясно,

* Сей погляд автора на нашу думку односторонній. Виходило бн з цього, що зі зростом культури національне почуте слабше. Тимчасом річ маєть ся протилежно: зі зростом культури переміняє національний інстинкт в національну свідомість. М. І.

що патріотизм і антипатріотизм, се дуже складні явища. А за речниками патріотизму й антипатріотизму стоять маси, які приймають ті науки в грубо прикроєній формі. Звичайні явища психології маси, сугестия з власного табору, відворотна сугестия з табору противника, збільшають односторонність догм, а аргументи розмінюють ся в цілях боротьби на фрази.

Хоч самозбережене є найбільш очевидним елементом національного почуття, однак ним воно не вичерпується. Самозбережене, оборона перед чужою силою, є — так сказати — негативним бігуном національного почуття. Позитивний бігун, се свідомість нації про її продуктивну силу, про здібність до творення, до витворювання нових матеріяльних чи духових вартостей. Національна свідомість доводить до особливої концентрації, яка надаючи нації певне особисте знамя, уздібнює її давати свій вклад в світове господарство. Бо так само, як творить тільки одиниця, а не маса, так само колективна культурна праця виходить від індивідуалізованих національних одиниць, не від якоїсь абстрактної людськості. Спільність мови й історичних споминів творить перший зв'язок між творцями одиницями нації; вона є головним знаменником, творить спільну відставу, яка надає національній праці і внутрішню гармонію. Ця елементарна духовна єдність набирає значіння в міру того, як дальші генерації творчих одиниць будують далі на основах, утворених попередниками. Вона впливає сугестивно на національні маси і надає їм особливий характер, який знов впливає на одиниць. Т. зв. національний характер полягає певне тільки в матій частині на вроджених рисах і властивостях, які випливають з них, хіба при великих, фізично дуже від себе різних расах (білі, чорні, жовті і т. д.), а не при різних етнічних групах перед тою самою расою, як єврейи германські, романські, слов'янські і т. д. Географічні умови, різний спосіб життя, мови волясти полягає на традиції, мові, звичках і зв'язках. Тільки в цивілізованій мірі національність як культурне явище складається з нації і взаємні відносини між одиницями і масами. Справа полягає в тому, чому одиниці, як і батьки й мати нації, так і сильні і слабіших рас, часто визнають ся мало щасливими моральними і властивостями; вони хитують ся між двома нещасливими дилем-

цями і не достає їм важної також для розвитку одиниці опори: до того те мішане походжене не рідко витискає на них як в расі батька так і в расі матери пятно соціальної меншевартності, яке не дає їм засимілювати ся до одної або до другої.

Від національного характеру залежить знов рід цивілізаційного і культурного вкладу нації. Кожда національна праця має світову вартість, бо дає материял до виміни, а тільки черевиміну й суперництво є можливий розвиток. А чим всестороннійша виміна, чим більше елементів суперничає з собою, тим певніший і рівномірніший буде розвиток взагалі.

Свідомо нація є горда, бо гордість не є ніщо инше як безкритична свідомість, а що нації є безкритичні, се лежить в їх суті як мас. Розумієть ся само собою, що національне самоукріплене не занедбає використати такого могутнього способу сугестії, як лірика. В національних піснях славить ся вітчизну, природу рідної землі, щоденне жите народу, або знов воєнне щасте нації, часто з наївною пересадою і з ганьбленем ворогів, що звисне вже з похвальних і ганьблячих віршів примітивних народів. Національна поезія в усіх формах має значіне якого не слід недоцінювати. Вона є наймогутнішим доступним для слуху символом єдності, як прапор є таким самим символом для зору, і причиняєть ся до концентрації національних сил.

Та від гордості до зарозумілості є тільки малий ступінь, національна гордість справді переходить звичайно в зарозумілість, коли малочисельність народу і недостача політичного значіння з природи річи не сприяє такого розвитку. Нація вважає себе ліпшою від усіх инших, знарядом в руках провидіння, який має місню йти на переді розвитку й нести світло всім иншим націям. Можливо, що вони самі не розуміють своєї користі. В таким випадку треба їх примусити всіми способами, якими розпоряджає сила. Таким чином туг долучаєть ся до рабункового інстинкту теологічний момент, який ускладнює агресивні настрої. Фалшивий ідеалізм лучить ся з елементарними інстинктами поневолення й виживання: за свою безкорисну культурну працю кажесть ся собі очевидно заплатити. Національне почуте, се зложений інстинкт, в яким все перемішані дефензивні й агресивні настрої: хочеть ся не тільки забезпечити свою

самостійність, але також збільшити свою силу, що можливо тільки коштом інших. Коли тільки є сила, свідому націю з інстинктивною певністю пре до поневолення.

Мораль держави, якої основним принципом мимо всіх лицемірних фраз дипломатів є "сила перед правом", вважає той розвиток природним і правильним. Але також публична думка, яка зрештою там, де не входять в гру власні інтереси, являється корективом морали держави, тут звичайно заводить. Національна суггестія має такий могутній вплив, що в своїх острих формах легко переходить в екстазу. Тоді всяка розвага виключена. Маса не розрізняє між оправданою оборонною боротьбою і простим нападом, вона реагує в ту мить і нестримно, і горе тому, хто пробував би привести її до розуму! Слова національної суггестії: прапор, честь нації і т. д. можуть бути уживані і в службі доброї справи і надуживані в службі злої справи, — їх вплив є все той сам. Спірні питання можуть бути також так замотані, що маса, коли-б навіть мала здібність застановити ся, не могла-б додумати ся до суті справи. Коли керманічі держави бажають собі війни, відповідний настрої може бути викликаний офіційними неправдами, перфідіями, промовчужаннями, фалшованими документами. Іноді нелюблене правительством зручним ви-ористанем національної суггестії відвернути стіпу лють мас від себе на мирну сусідну державу. З другої сторони національний рух, спинений або упокорений невдачами, творить собі внутрі вільний простір революціями. Пароксизм мас вимагає виладування. Тому є се все небезпечна гра спекулювати на національне почуте. Безсовісні агітатори, які в службі якоїсь цілі роздувають національні пристрасти, ніколи не можуть бути певні, чи сили, в яких виступає стільки невідомих і необчислених чинників, не звернуть ся проти них самих.

Та в багатьох випадках власне публична думка домагатись ся національної війни проти волі керманічів держави, які лише бачать небезпеки і труднощі такого підприємства, як п'яні чутем маси. Таким чином движима мораль маси під впливом невідповідальних дорадників (між ин. безсовісної преси) може понасти в варварство, проти якого мусять звернути ся заступники постійної морали маси силою свого ліпшого розу-

міна. По найбільшій частині національні амбіції, які розворушують маси і спричиняють правительствам стільки клопотів з вимінами нот, протестами й оправданнями, не є ніщо інше як зле маскований інстинкт рабунку. Що наші предки перед тисяч роками панували в сусіднім краю, або що мова його населення споріднена з нашою, ці обставини стають бажаними покритками для національних мас, щоби домагатися "анексії" того краю.

Однак публична думка не є ніколи одинокою й неподільною рікою. Також внутрі національного життя стоїть одна публична думка проти другої. Острі напади шалу, які тільки невластиво можна назвати публичною "думкою", хоч хвилево можуть стероризувати кожен іншу думку, мусять вкінці все угупити перед глибоко вкоріненими думками, перед спокійними, рівномірно пливучими струями, які творять еволютивну ріку публичної думки. Ходить тільки о се, щоб запобігти, щоб ті острі напади шалу підчас свого бігу не наробили за багато коди.

5. Сьвітовий мир.

В оповіданню Вольтера "Micromegas" розмовляє подорожник з Сирия з філософом з землі, який між ин. каже: "Я думаю, що в хвилині, коли я з Вами говорю, сто тисяч дурних звіринного роду, які посять капелюхи, заняті тим, щоб убити сто тисяч інших, які посять турбани, або щоб ті їх убили, та що так водить ся майже на всій землі, як далеко сягає людська пам'ять".

Великан з Сирия зжахнувся й запитав, яка може бути причина таких страшних спорів між такими слабкими істотами.

"Трохосить ся" сказав філософ, "то купу сьміття величини Бачиш тут? Розуміть ся, ніхто з цих мільйонів людей, які себе вважають людьми, не дом'яється навіть найменшої частини з тої купи сміття. Але ж вони кажуть, що вони люди, чи вони належать до людства? Вони не відносять ся до нічого, якого з якою б силою не хотіли, не сягає, як сарацини, одні на одних ніколи не будували, ніхто не будувати того кусня землі, на який їде бо-

ротьба, ані майже ніхто з тих істот, що себе взаємно вбивають, не бачив ніколи істоти, задля якої дає себе вбити”.

“Ах, нікчемні!” закликав великан з Сирія обурений. “Якже можна зрозуміти такий надмір безглузлого шалу? Маю охоту зробити три кроки і ступивши три рази ногою, розтоптати цілу ту купу сьмішних убийників.”

“Не трудіть ся!” відповів йому філософ. Вони самі доводять працюють на свою згубу. Знаєте, що по десяти літах не остала й сотня часть тих нещасних? Знаєте, що як би вони навіть не воювали мечем, голод, труди і неуміркованість майже всіх їх змели би з лиця землі? Зрештою треба би не їх карати, а тих безчинних варварів, які з своїх кабінетів, займаючи ся травленням, наказують убивати мільйони, а потім за се торжественно дякують Богу.”

Від коли Вольтер написав ту сатиру, народи досягнули в повній мірі благословене права самоозначення одначе наслідком того війни не зникли зі світа. До права політичного самоозначення долучив ся з природи річи зріст свідомости національної приналежности, сильне змагане до самоукріплення. Лібералізм одержав доповнене в націоналізмі. Тепер мали бути зревідовані національні границі. Зв'язаний з правом голосовання загальний обов'язок військової служби сотворив новий рід війська, перенятого національним духом. Дев'ятнадцяте столітє стало часом національних війн. Але лібералізм був тільки коротким апоєнем. По своїй суті ворожий свободі демократизм почав по-раз більше витискати індивідуалістичний лібералізм. Боротьба ще не скінчила ся, але лібералізм в первіснім значіню слова тратить щораз більше ґрунт супроти демократизму. Серед національної спільности і в частини проти неї повстають нові спільности. Відбувають ся пересунення і переміни вартостей, суспільність переходить на нові шляхи. Коли давнїйше ведено релігійні і національні війни, при яких економічні реальности скридали ся тільки під релігійними і національними суггестиями, тепер маємо діло з економічними війнами, при яких національні іноді також релігійні — суггестії співділяють тільки як ферменти.

Тимчасом думка мира розвинута ся в велику суспільну про-

блему нашого часу. Ся думка є очевидно, як усі социяльні думки, дуже стара. Від Сен-Пєрра через Канта до Толстого і Бєрти Суттер ідеї мира перебули довгий шлях розвитку, заки при кінці XIX. столїтя почали з воздушних вершин теорії сходити на поле практичного житя.

Рациональний дослід над проблемою мира мусить виходити від двох головних питань: Чи сьвітовий мир бажаний? Чи він можливий?

Чи сьвітовий мир бажаний? Проти війни наводять: що жертви війни в людях які походять власне з найздібнійшої до праці класи віку, означають ослаблене народу; що той систематичний пролив крови мусить впливати на учасників так, що вони по часті дичіють, а по часті їх нерви руйнують ся; що війна коштує безконечну суму людського терпіня; що вона в кінці є фінансовою руїною, яка на довгі часи ослаблює народи. Все те, — вийнявши хиба той вплив, який війна має в напрямі одичіня, — признають також рішучі противники ідеї мира, хоч на їх думку прихильники мира прибільшують значіне тих фактів. Натомість антипаціфісти кажуть, що війна приносить інші користи, які перевисшають подані висше шкоди, і кругом сього твердження обертаєть ся в дійсности весь спір. Аргументи противників сьвітового мира можна зібрати в три точки: війна розвиває в людях нові цінні моральні властивости, ставить збільшеню людий природну границу, причиняєть ся до удосконалюваня техніки.

Оборонці війни найперше твердять, що війна розвиває національну сьвідомість духа. В часі мира нарід попадає в вигідність і егоїзм; натомість у війні вчить ся ощадности, єдности і пожертвованя, а його воля скріпляєть ся.

Очевидно не можна говорити, що війна витворює нові моральні властивости: вона доводить одиниці до взаїмного зближення, і наслідком спільної небезпеки вже існуючі властивости мають нагоду замітнійше проявляти ся. Також завважуєть ся звичайно замітний зріст тих властивостей. І в часах мира можна завважити, як наслідком незвичайних обставин проявляєть ся відвага й пожертвованє не тільки серед одиниць, але також серед маси. Робітницькі маси терплять з своїми родинами голод коли класова солідарність наказує їм страйкувати; ко-

ли-ж трапить ся національне нещастє, катастрофа повени або землетрясенє, проявляють ся ті самі добрі властивости, де тільки мають почву. Одначе війна має між ин. те значінє, що ті суспільні класи, які звичайно заняті виключно гоненєм за материяльними житєвими добрими і чужа для них тверда боротьба за істнованє, примушує вона набрати ся духа загального пожертвованя і ставить їх в безпосередні зносини з повагою житя. Коли в часі мира легко здобуває перевагу приватний рабунковий інстинкт, війна скріплює солідарність внутрі держави, зорганізованої до рабунку й до оборони перед рабунком.

З другої сторони національний дух набирає часто по війні незвичайно агресивного характеру, який може мати варваризуючий вплив і вести до нової ворожнечі. Чим дразливіша є національна свідомість, тим більша є заразливість війн. І коли слідити в історії за чергованєм війни і мира, виринає думка, чи не поспробувати поставити загальне правило, що шкідливі наслідки війн, провокуюча ароганція і донкішотерия, яка виступає під фалшивою етикеткою хоробрости, требають значно довше, ніж викликаний війною моральний під'єм. Зрештою ніхто не може передвидіти, які нові психічні моменти появлять ся, коли-б центральні части європейського культурного світа були тепер, після сорок літ мира, навіщені війною. Знаряди війни стали тепер в незвичайній мірі більш убийчі, а нерви нашого часу вразливіші. Які зміни викликало би се в проявах психології війни нашого часу, сього ніхто не знає.

Війна є далі — на думку противників світового мира — корисна і навіть потрібна на те, щоби збільшенє люднї держати в розумних границях. Ле Бон вказує*) на Індії, де населенє се-ред примусового мира, який триває вже більше як столітє, стра-дно зростає, наслідком чого загальна бідність стає очевидно до-раз більша. "А чи голодова смерть справді така ліпша від мерти від гармат, що за всяку ціну треба уникати одної щоби з резигнацією дождити другої?!"

На се можна сказати, що Індії, се країна з високою й цінною культурою висших клас, одначе її недіткнені культурою

*) La Psychologie politique, стр. 93.

широкі верстви збільшають ся без думки з плодючістю первісних народів. Ле Бон може має на стільки слушність, що вихвалювана "Pax Britannica" має для Індії сумнівну вартість. Можливо спускане крові через війну від часу до часу є також корисне для інших народів, які мають за багато крові. Але в Європі, де в народній душі що-раз більше укріпляєть ся певна культура, збільшене людий без сумніву проявляє тенденцію самоуправильнювання. В вітчизні Ле Бона що-раз голоснійше підносять ся нарікання на застій в населеню, а те саме явище, хоч в меншій мірі, помітне також в інших європейських культурних народів.

Ле Бон зазначає в кінці, що великі поступи модерної індустрії головню в оброблюваню металів, завдячуємо передовсім війні. Сей аргумент не має, здаєть ся, принципіального значіння. Залізниця, телеграф, літаки, були-б винайдені, сталева техніка була-б розвинула ся, хоч-би воєнна штука не була мала для них примінення, а хоч-би поступ техніки ішов у деяких областях і поволійше, великого нещастя в сїм не було би.

Загалом беручи здаєть ся мені, що вага мусить перехилити ся в сторону приятелів мира, коли взагалі запитати, чи бажане заступлене війни іншими методами.

Та в користь війни зустрічаємо ся ще з особливим розумованем, взятим з понятя божеськості війни. "Вічний мир", писав Мольтке, "є сон, і то навіть не гарний сон, а війна є звеном в божеськїм сьвітовім порядку". З таким самим правом прихильники мира могли-б говорити, що праця для сьвітового мира є богоугодним ділом, бо по християнському понятю Бог є любов. Такі твердження все можна дістати по дешевій ціні, бо вони обертають ся поза границями аргументації. Коли почнемо толкувати, чого в сїм чи тїм випадку хоче Бог, то кінчить ся всяка дискусія, бо кождий з тих, що вірять в Бога, може підсувати йому наміри, які йому самому подобають ся, а хто в Бога не вірить, для того все те не має ніякого зміслу. "Божеський сьвітовий порядок" є релігійне понятє і знаходить ся таким чином поза областю розумового дослїду. А зрештою що маєть ся розуміти під божеським сьвітовім порядком? Може первісний стан? В такім випадку вся культура є злочинним ломанем божеського

світового порядку і ми мусіли-б як найшвидше повернути до канібалізму. Коли-ж се не є первісний стан, то на яким культурнім ступні маємо спинити ся, щоб не прогрішити ся проти божеського світового порядку? Перед двома століттями думку, що чоловік при помочи машин може підняти ся до хмар, уважали би злочинною утопією, яка "противить ся божеському світовому порядку." А одначе тепер ми все таки літаємо.

Трайчке говорить про святість війни. На се треба завважити, що святість ніколи не є щось об'єктивне, тільки суб'єктивний настрій, не внутрішня властивість річи, тільки особливе стаповище, з якого одиниця дивить ся на річ. Під "святістю" скривається часто проголошене якоїсь річи ненарушимою ("табу"), щоб тим способом при помочи сили сугестії (популярно називається се "bluff") усунути її з-під дискусії.

Коли божеський світовий порядок одягається в слово "природний закон", тоді ся думка дістає науковий вигляд. Так приходимо до другого головного питання: Чи світовий мир є можливий?

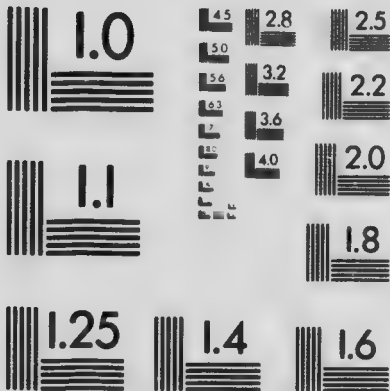
Прихильники природної конечности війни розумують менше більше так: В наших часах викликає війну не людська воля, тільки вона вибухає як вислід економічної конечности, яка виникає з невимовною силою природного закону. В міру того, як збільшують ся області економічної діяльности народів і націй, стає тісніше, інтенсивніше, іноді мусить довести ся до того, що народи і нації взаємно, і від часу до часу приходять неминує до підняття до конкуренції, до війни.

Але чи тут справді ходять о природний закон, який можна порівняти прим. з законом притягання? Може бути, що в людській натурі є наклон, щоб увільнитися від конкурента таким способом, щоб його просто вбити, однак це не єдиний закон, який ходять о в наших відносинах між державами, державами ж не вбивають, тільки вбивають людей, а держава не виникає з природи, а з людської воли, а воля не спирається на свій строгий логічний міраж, а на свій емоційний міраж. Бо в кінці на чім ґрунтується закон, який вимагає від нас вбивати? В інших словах тим, що хоча держава не є король чи міністер, тільки акціонари держави, а державна

MICROCOPY RESOLUTION TEST CHART

(ANSI and ISO TEST CHART No. 2)

APPLIED IMAGE Inc

1653 East Main Street
Rochester, New York 14609 USA
(716) 482 - 0300 - Phone
(716) 288 - 5989 - Fax

живається »державою«. Що іншого розуміється під волею нації і держав, як не суму волі одиниць, очевидно перетоплену по законам психології маси? Теорія природного закону, як і її близька рідня, «реальна політика», виходить з фалшивого założenia, забуваючи, що чоловік додав до природи новий момент, культуру.

Адвокати думки про природну потребу війни випустили з-під уваги інший природний закон, і то такий, що справді об'язує в людським життю, бо є психічним законом, а саме, закон розвитку. Мировий рух здобув таке значіння, як ніколи перед тим, отже розвинувся з правильністю, яка свідчить про те, що не є це випадковий модний рух, тільки відповідає замітній потребі. Старий світ привик був уважати війну природним регулятором; що при тім пропадало, се не грало занадто великої ролі: така була воля неба. Світ був без внутрішнього зв'язку. Тепер світова економія стала инакша; світ стає щораз більше єдиною, суцільною, всеобнимаючою робочою машиною, яка не зносить, щоб її колеса занадто часто попадали в неполадок. Модерна суспільність знає тверде завзяте праці. Коли має бути рішена якась цивілізаційна або культурна проблема, праця розпочинається на сто місцях землі; коли якась нитка згубиться в однім місці, знайдуть її в іншому; сили працюють, передаючи собі роботу з рук до рук; ніколи не кидається праця в кут, ніколи не спускається цілі з очей; в кінці цілі досягається, і вона творить вихідну точку для поставлення її рішення нових проблем. Весь той розвиток мусить виступити проти перешкод зі сторони охочих до воєнних пригод. Супроти національного почуття як інстинкту самозбереження націй виступає як рівноуправлений чинник з домаганем мира публична думка, яка є інстинктом самозбереження національного світового організму. І та публична думка з домаганем мира стала поводити досить сильна, щоб виступити проти лінивої морали держави. Державні мужі й дипломати бачать ся примушеними зайняти свою нішу. Змагання до вдержання мира стали вже одною з конвенціональних тостових фраз підчас візит королів і міністрів, яка в данім випадку очевидно не має більшого значіння, ніж усі інші

фрази, одначе як усі фрази, що все повторяють ся все таки має суггестивну силу.

Публична думка з домаганем мира сотворила далі гаагські конференції, яких значінем чи недостатчею значіння займаєть ся стільки пер. Ваги тої фази в розвитку мирового руху треба шукати не стільки в окремих постановах, що-до яких прийшло до згоди, як власне в факті, що державні мужі й дипломати звернули на рух свою увагу і при чинили його таким важним чинником, що вважали за відповідне вмішати ся в справу і коли не можна руху спинити, бодай поспробувати звернути його на шлях, де мораль держави могла би з ним легше справити ся. Справжні улїпшення, які при тім осягнено, прим. улєкшене можливости мирового суду, осягнено таким чином через компроміс між офіційальною й неофіційальною моралю маси, між моралю держави й публичною думкою. Яку практичну вартість матимуть гаагські конференції, не можна ще тепер оцінити. Але деяка скептика здаєть ся, що раз більше опановує знавців в області права народів. Так прим. "Koelnische Zeitung" з 19. червня 1910 р. виводить, що коли не миломо ся, в німецькій літературі права народів, за приміром англійської науки права народів, відбуваєть ся в найновішій часі переміна в тім напрямі, що й теоретики, йдучи за принципом дипломатів, готові більше як доси признати незвичайну вагу реальної політики й політичного інтересу ріжних держав для сповнищеня й розвитку права народів. Се поясняєть ся отсим:

"Не буде занадто важко на основі дотеперішньої практики права народів доказати, що на конференциях права народів остали без наслідків предложеня, які на випадок війни хотіли наложити на воюючих обмеження що-до уживаня воєнних способів і потрібного з огляду на ціль війни (повалєне противника і запевненє національного істнованя через щасливе переведєнє війни) воєнного насильства; иншими словами, що всяка проба обмеження максими, яку поставив Hugo Gratius як основне правило воєнного права народів: "omnia licere in bello, quae necessaria sunt ad finem belli" (в статі про право морської добичі в "Tag" з 6. марта 1909 р. Німаєр перекладає се: "Супроти воєнного противника дозволенє все, чого вимагає воєнний ре-

зон»), — після безуспішних дебат сходять з денного порядку... А коли що до таких важних питань, при яких виступає військовий резон, все таки доходило фактично до згоди при помочі постанови права народів, то вже при припинянню такої постанови не прикладано великих надій до її обов'язуючої сили, або бодай не підлягає сумнівові, що держава в конфлікті свого політичного інтересу "public policy", говорячи англійським терміном, з обов'язуючими її постановами права народів, коли ходити-ме о добро, свободу і незалежність вітчизни, без найменшої надуми відступити і мусіти-ме відступити від постанови, яка стоїть їй на перешкоді, хоч-би та постанова, її як ясно виступала як моральна ідея права, як якісь абстрактного права природи. Приміру на се не можна навести з тої причини, бо найважливіші закони, які власне відносять ся до свого, ухвалені на трьох попередніх великих конференціях, не перебули ще огневої проби війни... Треба з як найбільшим натиском зазначити великий і єдино міродатний вплив реальної політики і добре зрозумілого інтересу інтересованих держав на становище і розвиток права народів, — політики, яка ніяк не сьміє дати ся вести і засліплювати оглядом на цивілізацію і гуманність. В справах, які відносять ся до житевих інтересів націй, сила йде перед правом."

Так пише «Kölnische Zeitung», опираючи ся в своїх висновках на більше число найновіших німецьких праць з області права народів. Ті висновки що-до ясності не оставляють ніяких бажань. Коли на все має бути задержаний принцип, що "проти воєнного противника все дозволене, чого вимагає військовий резон", то природний вивід з того такий, що не тільки об'єкти акти гаагських конференцій в справі згуманізованя війни є безвартною макулатурою, але також взагалі всі писані і неписані постанови права народів не варті зломаного гроша. Можливо тільки сподівати ся, що практика завдасть до певної міри брехню сій теорії. При кінці своєї статі автор підносить значні конвенції для права народів, «на скільки не розходить ся о питанні честі і житевих інтересів держави, коли маєть ся за задачу означити границі області воєнного резону і виключити ті жорстокости війни, яких можна уникнути». Та на се можли-

би сказати, що змагання дипломатів в тім напрямі, хоч не є зовсім зайві, однак не є також такі міродатні, як се звичайно приймаєть ся. Загальне розумінє того, що в наших часах незвичайно скомплікованої, незвичайно дорогої і в наслідках не-обчислимої машинерії війни не можна пускати в рух за дрібниці, дає по крайній мірі так само добру гарантію як гаагські конвенції.

Мирова праця дипломатів має значіне більше як симптом між своїми позитивними вислідами. Всі ті обережними словами висловлені й окремими державами з всякими застереженнями, які все їм оставляють задні двері, сакціоновані постанови в дальшій розвитку може зможуть досягнути реального значіне. Однак публична думка не може позбутися підозріння, що тут поставлено вовка пастухом стада. Дипломати є вже в своїй професійній діяльності репрезентантами міждержавної муринської морали. Коли війни стали «більш гуманні», то се завдячуємо не чоловіколюбним дипломатам, тільки спричинили се *imponderabilia* з області психології маси, які назбирали ся цілі тисячліття, унеможливляючи поводи найгірші варварства. Ті здобутки укладає офіція дипломатія гарним канцелярийним стилем в параграфи і приписує собі всю честь. Коли перед нами мають отворити ся шляхи, які віддалити би нас від війни, то промостить їх не дипломатія, тільки ті реальности в розвитку, яких «реальна політика» так часто недоцінює.

Обставина, що війни стали переважно економічними, мала найперше вплив на спосіб боротьби. Так повстав модерний спосіб боротьби, в якого уживанню показали ся мистцями особливо орієнтальні народи. Є се бойкот, безкровний, але успішний спосіб, який знайде примінене особливо в руках слабшого проти сильнішого, спосіб, який суггестивний крик противника про житеві інтереси й ображену національну честь заглушує мілкою і прозаїчною журою за мошонку. Тут дипломатія перший раз стає безрадна. Її зброя, яка стільки століть не заводила, перо і меч, тут тупіє. На їх протести відповідаєть ся нотами, які висловляють жаль, однак ніяке правительство не може примусити людей купувати або не купувати, де їм подобаєть ся. Тільки бойкотовий комітет мусить

мати вплив на маси, щоб не допустити до того, щоб бойкот перейшов в чинне насильство, бо се дало би привід до репресалій. »Щоби в склепі нічого не купувати, — говорив один молодотурецький провідник на публичних зборах в Пера під час боснійського конфлікту, вистане туди не йти. Се безглузде й зайве, йти туди, щоб демонструвати перед склепом і голосити, що в будучности не будеть ся там нічого купувати. Зрозуміла річ, що оружя бойкоту можна уживати тільки в певних границях. Для сього по-перше треба, щоби противникови можна зробити бойкотом більшу шкоду, ніж той може зробити бойкотуючому, відповідаючи бойкотом на бойкот; по друге треба, щоби потребу тих предметів, які діставало ся від противника, можна бодай на якийсь час заспокоювати деінде. Зрештою може не в усіх націй знайдесть ся почуте солідарности й дисципліни, потрібні до успішного переведення бойкоту. В кождім разі того способу будуть певне уживати в будучности скрізь, де можна буде його примінити з виглядами на успіх, і таким чином часто уникаєть ся кровавої розправи.

Одначе безумовний поступ проявляєть ся і в чім іншому, а саме, що в наших часах економічні реальности виступили на перше місце. Через те звузила ся область необчислимих, взаїмно переплєтених суггестий, які як фермент в публичній думці мали, правда, велике значіне для розвитку морали маси, одначе загалом беручи є тільки релятивним добром. З перевагою реальностей над суггестиями народи дістають більшу можливість виробити собі ясне понятє про цілі і способи і холоднокровно оцінити, чи оплатить ся вести війну.

Робітники зрозуміли, що війна для них як для робітників не оплачуєть ся; а що робітництво все зазначувало з найбільшою консеквентністю першенство своїх станових інтересів над національними інтересами, то мирову ідею поклато воно в своїй програмі на визначнім місци. На социяльно-демократичних конгресах все на ново обмірковуєть ся питанє, чи вибухови війни не дало ся би запобігти генеральним страйком і подібними способами, при чім одначе не замикаєть ся очий на трудности, злучені з такою акцією.

Капітал з своєї сторони поставив відповідні вихідні точки. На конгресі, який відбув ся в цьвітні 1907 р. в Нью-Йорку під назвою »National Arbitration and Peace Congress«, А. Карнері предложив, щоби на кожду державу, яка хотіла би зломити мир, зробити моральний і економічний, а навіть мілітарний натиск. »Невтральні держави повинні би супроти тих, що ломлять мир, творити коаліцію, яка сіяла би пострах. Одначе перелужити сили треба би почати проголошенем зірвання всяких зносин з народом, що зломив мир. Ніякої виміни продуктів, ніякої позички, ніякого привозу як мілітарного так і морського, ніякої почти; ті міри були би торжественною осторогою і мабуть мали би успіх. Сила повинна бути все останнім способом. Хоч народи, які доставляють капіталів і военных матеріалів, можуть на се нарікати як на неправне вмішуване в їх інтереси, одначе вдержане мира є для промислових народів найвисшим інтересом, бо коли зиск з чужих війн виносить тисячі, тратить ся міліони«.

Сю останню тезу розвинув на конгресі визначний промисловець James W. von Cleave. »Богато людей думає, — говорить він, — що війна приносить користь торгівлі й підпомагає хліборобів, промисловців і всяких продуцентів. Одначе се дієть ся тільки короткий час. Російсько японська війна збільшила вивіз Америки до Японії, Росії й Хін, доки була війна, одначе безпосередно потім спричинила зменшене вивозу. Ті краї мусять кілька літ ошадно господарити, заки відроблять спричинені війною втрати. Їх закупи за границею стають менші. Сьвіт став більше ніж коли в безмежній мірі одною родиною. Інтернаціональна торгівля дуже багато причинила ся до скріплення тої солідарности. Що корисне для одного краю, з того користають в більшій або меншій мірі також усі інші краї. Війна між Росією й Японією збільшила на той час нашу торгівлю з тими державами, а також з Хінами, бо війна вела ся також в одній части Хін. Але опісля принесла вона зменшене торгівлі. Вона вбила сотні тисяч мушин і міліони довела до бідности. Так ми, промисловці, втратили багато відбирателів. Небіщики не купують одіжи. Бідаки не мають за що купувати«.

Капітал і праця, оба жерела продукції, сходять ся тут в о-суді війни з ділових причин. Але проти тих тенденцій, опер-тих на суггестії гуманних ідей, стоять противні тенденції, які о-пирають ся на національній суггестії. Адже справа стоїть так, що хоч для неутральної торгівлі і неутрального промислу війна на довший час є злим інтересом, одначе для подібного воюю-чого народу може стати добрим інтересом. Інтернаціональ-на торгівля понесла наслідком російсько - японської війни втра-ти, одначе Японія досягнула безпосередно й посередно великий зиск. Тут відбувається що дня між економічними чинниками і інтересованими в противних напрямках, незвичайно скомпліков-на гра, шалена світова війна між воєнними й мировими тенден-ціями, при участі величезних капіталів, заангажованих з обох сторін. З тої боротьби за кулісами історії повстав постійний страх перед війною і суперництво в зброєннях, якому не видно кінця. Телеграфічні алярми про можливість війни з сходу і з за-ходу стали на стільки щоденною стравою, що вони вже давно перестали публіку вражати.

Одначе ся обставина не вказує на те, що близький час сві-тового мира. І не є се мабуть ніяке нещастє. Бо світовий мир бажаний тільки під умовою, що він є рівнозначний з свобідною асоціяцією всіх національних сил. А в сїм напрямі дуже мало успокоює брутальне національне поневоленє, яке панує в цілїм світі. Те саме можна сказати про пацифіцизм дипломатів. Тут замітні тенденції, щоб великі "мирові конференції", в яких можуть брати участь всі самостійні держави, перемінити в тіс-нійші конференції великих держав. Симптоматичне є скликан-ня такої тіснійшої конференції, яка зійшла ся в Лондоні в грудні 1908 р. і на яку крім великих держав запрошено тільки Японію й Голляндію. Вже на другій гаагській конференції зазначали с-частійше змагання поставити менші держави в гірше положен-ня. До згоди про заложенє постійного інтернаціонального роз'єм-ного трибуналу не могло приїти, бо внесенє, яке поставленє, давало великим державам упривілейованє становище; вони ма-ли дістати одного суддю на весь час дванадцятьлітнього періо-ду, коли тимчасом меншим державам признавано суддю на ко-ротший час. Негативне становище менших держав супроти то-го внесення сформулював бразилійський делегат Ruy Barbosa. Про

ба інтернаціонального законодавства, яке знеслоби принцип рівноправности держав, так, що малі держави мусіли би без протесту годити ся на все, що рішать великі держави, ледви була би корисна для поступу.

Бувший президент Рузвельт, одержавши нагороду Нобеля, виголосив 5. мая 1910 р. в національнім театрі в Крістіянії відчит, в яким між ин. сказав: "Був би се мистецький твір, коли-б великі держави, які чесно бажають собі мира, заложили лігу мира, не тільки на те, щоби вдержати мир між собою, але також на те, щоб запобігати зломаню мира зі сторони інших держав, хоч-би навіть силою. Найбільша трудність дальшого розвитку гаагського діла мира полягає на повній недостатці езекутивної чи поліційної власти, яка могла би виконувати присуди суду. В кожній суспільности авторітет суду полягає на актуальній або потенцияльній власти, на істнованю поліції або на свідомости, що всі здатні до оружя люди в краю готові виступити в тій ці-ни, щоб рішення судів і законодатних авторітетів були переве-дені. Кожда нація мусить бути сама приготована до своєї обо-рони, доки не буде установлена в якій-небудь формі поліційна власть, яка могла би запобігти насильствам між народами і хо-ла би се робити. Серед теперішних відносин така власть для здержання світового мира була би найліпше запевнена через я-кийсь союз між націями, які щиро бажають мира і самі не ма-ють ніяких агресивних намірів. Ціль такого союзу могла би з-початку бути обмежена на запевнене мира в певних границях серед певних обставин. Володар чи державний муж, який у-ворив би такий союз, заняв би на віки місце в історії і мав би право на вдячність цілої людськості."

Ті думки, які порушали ся в тих самих рамах, що слова Карнегія, заслуговували на загальну увагу. Але десь за три тижні виголосив Рузвельт в Лондоні відчит про політику Англіїців в Єгипті, де між ин. сказав: "Ви помилили ся в змаганю зроби-ти радше за багато ніж за мало в інтересі самих Єгиптян. Та на-жаль усі ми, що маємо діло з некультурними, а до того ще фа-натичними племенами, досвідчили, що в такім положеню як Ваше в Єгипті, слабість, нерішучість і сентиментальність є най-непевніша, щоб на ній можна було оперти правний порядок."

З сих слів починаємо розуміти, що криється за пацифі-

змом дипломатів. Означає се такий розвиток в будучности, де ціною мира булиби договори між великими державами, якими ті забезпечили би собі взаємно право неволити малі нації не тільки в своїх границях, але також і поза ними. Серед теперішніх відносин мусять великі держави ділити свої сили. Головна увага звернена тепер на рівнорядних внішніх ворогів, яких зависти не можна дати поживи, отже велика держава не може в повнім обемі виконувати поневолення. Та коли-б через договір між великими державами заведено інтернаціональний мир, тоді для менших держав зникла би остання охорона перед моралю держави, і вони були-б безоглядно, поволи але певне задоволені, серед звісних запевнень про гуманність і дбалість за добро жертви. Все поступоване з корейськими послами на другій гаагській конференції дає основу думати, що надія, що поступ пацифізму дипломатів принесе більшу справедливість між сильнішими і слабшими державами й націями, покажеться небезпечною ілюзією.

Мораль держави все мати-ме вплив на тих людей, що є її заступниками. Хоч-би й які добрі були їх наміри, вони з непомильною певністю вести-муть до атавізму політики, до поневолення. *Timeo Danaos et dona ferentes!* Коли брутальні первісні інстинкти не могли-муть проявляти ся ніяким іншим способом, з тим більшою силою звернуть ся вони до мирного поневолення, яке до того дає ще ту велику користь, що при тім не треба поражати своєї голови. Люди не змінюють ся за один день, і скріплене товариських інстинктів коштом інстинкту рабунку і виступи вимагає часу. І коли-б пацифіцизм дипломатів мав довести до утворення єдиного безконкуренційного тресту великих держав для роздавлення й винищення всякого іншого державного й національного життя, то бодай безпосередні плоди його були би крайне шкідливі, і то не тільки для жертви, але також для цілого світового розвитку, для якого малі національні організми є необхідною потребою. Коли ненависть, зависть, недовіра і страх перед війною, які панують між державами, є єдиною обороною малих проти рабункового інстинкту великих, в інтересі світового розвитку треба надіятися, що та ненависть, за-

висть, недовіре і страх перед війною істнувати муть далі*). Адже ліпші є вигляди на збіднене і воєнне знищене, ніж на безоглядне задавлене всіх вартостей поза інтересами упривілейованої коаліції великих держав. Нехай радше світ задержить війну з її шансами як *ultimatum rationem* і платить її кошти, аж доки розвиток не осягне того ступня, на яким користь з самостійності національних і державних організмів перейде в область тих суггестивних понять, яких управлене не вимагає доказів і які через те самі з себе співділяють в діяльності мас. Аж коли думка, що поневолене є злим інтересом, стане очевидною правдою, яка не підлягає дискусії, аж тоді осягнене ціли мирового руху стане й бажаним і можливим. Аж до того часу мусимо вдоволити ся тим — що правда дорогою окупленим — релятивним станом мира, в яким Вольтер бачив найвище, що чоловік взагалі може осягнути, станом, про який можна сказати, що "люди мають вічний мир, так само, як говорить ся, що в культурних державах панує безпеченство, хоч иноді хтось допустить ся скритовбництва"*)).

III. Внутрішня політика.

1. Досвід.

У внутрішній політиці відношене між теорією і практикою є дещо відмінне, ніж у міждержавній політиці. Міждержавна "реальна політика" держить ся теорії, яка звучить менше більше так: Інтереси нашої власної держави є для нас понад усе; є се природне й управнене, коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій державі користи коштом інших не оглядаючи ся на неясні гуманні ідеї. Відповідно до того теорія внутрішньої "реальної політики" повинна би звучити: Ін-

*) Тут такі організації, як прим. "der alldeutsche Verband" в Німеччині, мають свою користь. Ширість, з якою вони голосять свої цілі, не дає заснути недовірю інших.

*) Voltaire, De la Paix perpetuelle.

тереси нашої партії є для нас понад усе; є се природне й управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємося придбати нашій партії користи коштом інших, не оглядаючи ся на неясні ідеї про добро вітчизни. Одначе та теорія не існує, а бодай не сьміє явно виступати*). У внутрішніх відносинах області діяльності така звужена, що неморальність реально - політичної максими зараз кинула ся би в очі. І хоч-би її держали ся в практиці, в теорії мусять її заперечувати. Політик, який її держить ся, не може, як його товариш з області міждержавної політики, хвалити ся своїм реалізмом, тільки мусить старати ся як в інших, так по змозі і в себе вмовити, що він працює в інтересі вітчизни. В області внутрішньої політики є тільки одна ідеальна реально - політична теорія, що політика має за виключну ціль інтереси краю, народу і держави, та що партійні інтереси мусять уступити з огляду на загальне добро**). Ріжниці між теоріями внутрішньої політики полягають на ріжнім розумінню, як можна найліпше прислужити ся інтересам краю і держави.

При докладнішій розслідуванні моральної сторони внутрішньої політики буде природним розпочати від найбільше відсталого державної форми, від абсолютизму. Творцем є все одиниця, не маса, отже з тої причини абсолютизм був би ідеальною державною формою, коли-б мати запоруку, що володар усе буде ліпший, розумніший і чесніший від усіх інших в краю. іншими словами, коли-б монарх був богом. В абсолютистичних державах мусіла віра помагати недостачам дійсности. Всюди царям приписували звичайно більший або менший ступінь божественности, або бодай уважали їх заступниками Бога на землі й замикали очі на все, що не годило ся з тою теорією. Деспотія опиралася в найбільшій частині на могутній релігійний суггестії. Та в кінці дійсність бере верх над суггестією, особливо, коли та ді-

*) На жаль партійна політика оцінена тут занадто оптимістично. По дебаті в справі виборчої реформи, яка відбулася в червні 1911 р. в французькій палаті послів і була властивою причиною упадку кабінету Моніса, "Lanterne" писала: "П. Моніс, пожертвувавши вищий над усе інтерес своїй партії ганебній трансакції, заставив ся прихильником пропорційної системи."

*) Соціяльна демократія, яка консеквентно заступає ідею класової боротьби, помагає собі тут фікцією, що добро партії є в дійсности добром суспільности. Так забезпечує ся заздалегідь проти конфлікту між інтересами партії й суспільности.

стає конкурента в суггестії в суверенність народу. В наших днях абсолютизм як форма правління зник в Європі; в Азії Персія дістала конституцію. Також Індії й Єгипет, який в дійсності знаходиться під англійським панованем, хоч мають абсолютистичне правління, однак з тою особливістю, що "самодержцем" не є тут окрема особа, тільки англійський нарід через свою корону, правительство і парламент.

Які висліди дав абсолютизм в тих переважаючих періодах, коли в тодішній час випадково не був перший в краю розумом, здібністю і чесністю, вчить історія. Персія XIX століття, Туреччина Абд-Уль-Гаміда і сучасна Росія виказують доволі однородні перспективи здеморалізованих відносин. Росія є найбільше поручаючим приміром, бо вона найбільше зближена до європейської цивілізації. А що перехід від абсолютизму до дуже обмеженої конституції наступив ледви перед кількома роками, то давні відносини не могли очевидно дуже змінити ся.

За міністерства Столипіна установлено т. зв. "сенаторські ревізії" для розсліду відносин серед російських урядницьких кругів. Майже скрізь, де були ревізори, застали вони той сам образ: спроневірення, підкупи, корупцію в великім стилі, всякого роду і в усіх формах.

Під панованем таких надужит мусять повставати революційні тенденції. Від хвилі, коли верховоди починають бояти ся за свої особи, розвивається до що-раз більшої досконалости тайна поліція зі своїм звирідненням: інституцією провокаційних агентів.

Конституція в Росії настала серед важкої боротьби. В третій Державній Думі консервативні групи ставали що-раз сильніші, їх пановане щораз більше абсолютне, при що-раз більшим розкладі центра, партії октябристів. Консерватизм, який переніс свою точку опори від крайньої правниці до націоналістичної концентрації, засмакував при тім у влади, і властиво не є вже тепер ворожий конституції. Можна би думати, що парламент, в якому опозиція властиво все була безсила, мало надаєть ся до того, щоб розбудити в народі свідомість політичної свободи. А однак та свідомість в значній мірі характеризує теперішнє політичне життя Росії. Хоч вона не сягає особливо глибоко в широкі народні маси, однак помітна власне в по-

літично міродатних суспільних кругах, в кругах, які противники називають реакційними. Докази сього бачимо в силі націоналістичного руху.

Можна вважати за вислід досвіду з модерної історії, що коли нарід здобув собі політичну свободу, його першим змаганем буде виконувати національне поневолене. Як зазначено вище, існує природний зв'язок між політичним визволенням та інтензивністю національного самоукріплення. Аж коли нарід починає сам собою правити, аж тоді стає в повні свідомий своєї національної єдності; тоді він почуває силу і з природи річи старається зараз тої сили надужити. Всі горожани держави інших національностей мусять тепер, скільки лиш можна, на основі права сильнішого бути зденаціоналізовані, щоб носити уніформуюче знамя тануючої нації. Ті денаціоналізаційні змагання виступили остро аж з конституційними рухами XIX. століття. Давнійше чужі національності в границях держави були иноді поборювані з конкуренційної завити, з огляду на публичну безпечність, з релігійної нетерпимости, але рідко гнетені з національних причин. З конституцією повстають мовні питання. В Австрії різні національності поборюють ся взаємно з найбільшим огірченням; однак головні нації є на стільки рівні між собою, що жадна не може прийти до єдиновластя; Німці і Чехи стараються поневолити одні других, Поляки гнетуть Угорців, між Німцями, Словінцями й Італійцями йде та сама боротьба. В Угорщині з невимовною консеквенцією угнетається все-немадлярське. В старій Туреччині ведено релігійні боротьби, а між не-турецькими народами, які опирали ся на самостійні, політично свободні держави поза Туреччиною (Греки і Болгари), йшла національна боротьба; однак аж з установленням нової турецької конституційної держави чуємо про "османську націю", якої супремация має бути признана, в разі потреби під примусом. Та сама поява виступає в Росії по заведенню конституції, і то з незвичайною безоглядністю, що мабуть стоїть в зв'язку з культурним ступнем краю. І давнійше часто переслідували Жидів, але з економічних причин, до чого долучалася релігійна антипатія. Тверду руку чули на собі Поляки, бо польські повстання показали, що з тої сторони може грозити небезпека. Та національні переслідування розпочали ся властиво аж

з установленем російської конституційної держави. Витискаєть ся Жидів; переводить ся закони, які мають за ціль запевнити російському елементови перевагу у західних губерніях, по часті польських; закони обмежують свободу рухів горожан німецької національності; Фінляндія має стати звичайно російською провінцією. Що-до Фінляндії, то політика, звернена проти її автономії, є, правда, тільки відновленем періоду Бобрікова, одначе тоді була се тільки державна акція, а тепер є се народня справа*).

Коли президент міністрів Столипін 20. мая 1910 р. підчас думської дебати про земста в західних губерніях виголосив промову, в якій з натиском зазначив, що "російський державний елемент мусить досягнути перевагу, російська державна ідея мусить стати на міцний ґрунт і оборонити ся перед пляновим нападом Поляків на російську культуру", вибухла безпричинна в історії Думи овація. Два російські єпископи, які брали участь в дебаті, кинули ся до президента міністрів і цілували йому руки*). Є се типічний примір національної сугестії.

Супроти абсолютизму стоїть та форма репрезентативного устрою, яка вважаєть ся найбільш викінченим типом модерної конституційної держави і яку з меншою або більшою консе-квенцією прийнята найбільша частина конституційних держав. Є се парламентаризм, якого властивість полягає в тім, що політичну краску правительства означає більшість палати, — другої палати, коли є їх дві. Між англійським і континентальним парламентаризмом існує все таки певна різниця, яка полягає не стільки на зверхній формі конституції, скільки стоїть в звязку з розвитком народів. Англійський парламентаризм повстав шляхом розвитку; на континенті заведено його готовим; англійський є традицією, континентальний догмою. Парламентаризм на континенті переминаєть ся часто в непомилну доктрину, в

*) Сю характеристику російської політики супроти Фінляндії треба на нашу мрку віднести до національного поведення в Росії взагалі. Теза автора, що воно почало ся аж з заведенем конституції, видаєть ся нам занадто натягнутою. Во-існувало й давнійше, тільки перед конституцією була се "державна акція", а пер політика національного поведення став ширше "народньою справою". Їм розумію, що за нею заявляють ся ширше круги російської суспіль-ности. — М. І.

*) "Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung" з 25 мая 1910.

релігію, якої культ виконується строго аж до найменших подробиць. Парляментаризм має свою правовірність і своїх фаризеїв. Один данський політик оповідає: "Трапилося мені, що один посол поважно твердив, що парляментаризм вимагає, щоб усіх міністрів брати з вибраної народом палати; він думав, що це належить до парляментарної доктрини". Сей рід політичного фетишизму є доволі загальний. В наших часах люди ставлять себе ворожо до всіх авторитетів, які бачать, почувають себе свободними і не думають, що інші авторитети опановують їх так само міцно як старі, тепер повалені. В доктрини парляментаризму вірять як в катехізм, що їх може й не розуміють. Розумні люди, які перестали вірити в небесні чуда, вірять в чуда народної суверенності.

Груповання політичних партій відбуваються по різних лініях. Я розрізняю отсі:

1. Груповане з темпераменту: консерватизм (позитивний і негативний) і прогресизм. Противенство не є тут абсолютне. В поступовій тенденції і в розуміню правильного темпа поступу мислиме безконечне степенування. Однак партійні інтереси вимагають установлення певної норми, якої мусять держатися індивідуальні темпераменти.

2. Соціально - теоретичне груповане: індивідуалізм і колективізм. Індивідуалізм кладе головну вагу на те, що суспільність повинна дати одиниці по змозі як найсвобідніші умови розвитку, Колективізм зазначає, що діяльність одиниці має значіння тільки своєю корисністю для суспільності. В дійсності є се тільки дві сторони одної й тої самої правди. Та в крайніх формах індивідуалізм уважає суспільність за спосіб, одиницю за ціль; натомість колективізм бачить в суспільності ціль, в одиниці тільки спосіб. І тут, говорячи теоретично, можливо безмежне степенування поняття*. В практичній політиці різниця між індивідуалізмом і колективізмом сходиться до певної міри з різницею між лібералізмом і демократизмом. Є се два поняття, в популярнім розуміню майже рівнозначні, однак в дійсності є сновно різні. Ліберал ставить свободу як перше домагане

*) Синтезу обох сих соціально - теоретичних груповань старається дати теорія комуністичного анархізму. — М. Л.

— хоч не має відваги сього признати — є з природної конечности ворогом рівности, бо рівність можна завести тільки при помочи примусу. Демократ ставить на першій місці рівність і тільки тому бере також свободу, бо “свобода” є гарне слово і як орнамент нічого не коштує. Що-до “братерства”, то можемо його оглядати як декорацію усіх партій.

3. Групуване кругом осіб. Партії групують ся без принципіальної програмової різниці кругом певних провідних осіб, як “прогресисти” і “регенератори” в Португалії перед революцією в 1910 р., або партії в модерній Греції, які навіть носять назви від імені своїх провідників: Теотокісти, Ралліісти і т. д. Можна би сумнівати ся, чи групуване кругом осіб треба вважати самостійною лінією партійного поділу. Одначе показується, що скрізь, де одна партія групується кругом особи, інші партії йдуть за її приміром. В Греції групуване кругом осіб є без сумніву найзамітнішою лінією партійного поділу.

4. Групуване відповідно до професійних інтересів: аграрна партія, робітницька партія і т. д.

Крім того на творення партій впливають національні, релігійні і конституційно - теоретичні ідеї. Звичайно грають вони тільки роль побічних мотивів, одначе се не значить, що вони мусять виступати тільки з незначною силою. Їх може ся чи та партія класти на першій місці, одначе взагалі не можна їх уважати лініями партійного поділу, бо хоч одна з політичних партій держави ставить собі за головну ціль інтереси якої конфесії (центр в Німеччині) або національну справу (ірландські націоналісти), або заведене іншої ніж існуюча державної форми (монархісти в Франції, республіканці в Іспанії) то ті особливі мотиви не є з правила — хиба тільки серед переминаючих кригічних відносин — міродатні для політики інших партій. Одначе є й виїмки. В Австрії національність є безперечно лінією поділу на групи; в Туреччині партії є передовсім релігійні й національні. Де держава обнімає тільки одну, або хочби тільки одну рішачуючу націю, там національний мотив у партій є рівнозначний з патріотизмом, а патріотизм може тільки тоді стати дійсною лінією поділу, коли проявляється сильний антипатріотичний напрям. Також расові питання можуть відігравати роль побічних мотивів: прим. муринське питання в Злучених Державах

Північної Америки. Такий рух як антисемітизм містить у собі як расові, так і релігійні й економічні елементи, при чім останні звичайно рішають.

Ріжниці в маєткових відносинах, просьвіті і т. д. не дають в теперішніх часах підстави для творення партій, одначе сї відносини впливають тут инакшим способом. Маючі класи мають нахлін бояти ся всяких змін існуючих відносин, отже з природи річи прилучують ся до консерватизму і додають йому до темпераментового елементу материяльний. Люди з певною просьвітою проявляють природний нахлін класти натиск на право однієї і тому творять ядро лібералізму. Велику масу, яка не має ані власности ані особливої просьвіти, її практичні житеві відносини заставляють бажати змін, отже вона стає прогресистична, бо всі зміни, яких домагаєть ся, вважає рівночасно поліпшеннями; а що вона може впливати тільки масою, що стає рівночасно колективістична, отже демократична. Таким чином стає вона противницею як консерватизму так і лібералізму.

Політичні партії повстають звичайно через схрещене таких двох або більше ліній поділу, евентуально при участі наведених побічних мотивів. Економічний елемент ("інтерес професії") знаходиться в політичних партіях все і всюди. Також темпераментовий елемент є такий людський, що трудно, щоб його не до ставало в якійсь партії. Істноване соціально - теоретичного елементу не є таке безумовне; при тім сей елемент аж в модерних часах набрав такого значіння, що можна його вважати за визистиву лінію поділу. Особистий елемент проявляєть ся в кожній мєрі, в якій провідники партій мають здібність суггестувати масу.

В Німеччині творять консерватисти головню консервативну партію великих аграріїв, а центр консервативну партію, в якій релігійний мотив такий сильний, що під її прапором збирають ся різні соціально-теоретичні і професійні інтереси. Національні ліберали є умірковано прогресистична, умірковано індуалістична партія, яка з економічного становища заступає часті інтереси промислу. Вільнодумні фракції творять прогресистичну партію, яка заступає інтереси торгівлі, ремесла, промислу, а також свободних професій; її соціально-теоретична

становище є з природи ліберальне, одначе остає під впливом демократичної суггестії, яка наслідком зносин з соціальною демократією стає особливо сильна. Соціальна демократія в Німеччині як у цілїм світі є в першій і в останній мірі професійна партія; є се прогресистична, демократична робітницька партія.

В своїй політиці внутрі держави партії стоять упроти себе як самостійні держави: або в союзі або на військовій стопі. Хоч не можуть поборювати себе мечем, одначе в праві більшости мають вони конституційно правосильну, отже все певну зброю. Доки партія або союз партій ("б'лок") може вдержати ся в більшости, доти панує всевладно. В державі, де вибрана народом палата не має ніякої противаги, ані в зложеній на інших основах першій палаті, ані в праві veto голови держави, панованє більшости не знає інших границь крім моральної границі, яка опираєть ся на певних *imponderabilia* публичної думки. Та сей чинник не може нічого змінити в факті, що кожде безперечно панованє більшости означає тиранію більшости, бо в природі кожної маси лежить надуживати власть, яку має в руках. Більшість тим безогляднійше використовує свою власть, бо знає, що її саму будуть тиранізувати, як тільки перестане бути більшістю. Безборонні меншости мають тільки ту потіху, що колись, як часи змінять ся, вони здобудуть перевагу і зможуть відплатити ся. Хто сьогодні є ковалом, завтра може бути молотом і навпаки. Сей принцип бруталного партійного егоїзму панує все, чи конституція є строго парламентарна чи ні, себто чи правительство по закону мусить бути згідне з вибраною народом палатою чи ні. Все, навіть не в строго парламентарній державі, стоїть більшість проти одної чи більше меншостей. Доки отже правительство згідне з тою більшістю, відносини такі самі як при строго переведенім парламентаризмі. Коли-ж правительство і більшість не є згідні, наступає конфлікт, який може тягнути ся тільки обмежений час. Як би той конфлікт не випав, все таки опісля буде якесь правительство і якась більшість іти руку в руку, щоби давити меншости.

В Франції далекозорі люди все висловляли жалє з приводу того "якобінського духа", який "в користь одної секти присвоює всі користи власти і з найглибшою погордою дивить ся на

право меншостий”*)). Коли-б така більшість складала ся бодай з найліпших людей нації! Але психологія мас показала нам, що парламент складається не з найліпших, найсовісніших і найрозумніших, тільки з таких, що мають найбільшу здібність суггестіонувати маси і найменше скрупулів використовувати ту здібність. До того продовжуване сесії понад розумну міру перешкаджає активним людям професії, промисловцям і хліборобам віддати ся політичній діяльності, яка наслідком того щораз більше попадає в руки професійних політиків.

Розумієть ся, політики дають за свої дієти роботу. Законодатна машина є без упину в руху. “Палаті здавало ся би, що страшила день, коли-б не була кілька годин серед спеки й галасу на засіданню, щоби працювати над якимсь законом. Як коли-б справді політична, чи фінансова область давала материял для безперестанного законодавства, як коли-б розвиток народу вимагав що дня нового управління!”*). В усіх анкетах, які що року появляють ся в французьких газетах і журналах про “парляментарну кризу”, зазначають безцільність і безкорисність того вічно працюючого законодатного механізму. Поль-Леруа - Боліє взагалі переконаний, що три чверти утворених парламентом законів справляють суспільности багато більше замішання і клопотів, ніж служать для підпирання поступу”. Інші кажуть, що найбільш законів, які приняв парламент, особливо в останніх роках, свідчать про абсолютне незнання відносин і житєвих обставин народу і є тільки об'явою невідомости народніх заступників, щоби всіми способами подобати ся своїм виборцям**). Ле Бон присвячує один розділ своєї праці про “політичну психологію” розслідови того, що він називає “злочинами законів”.

Багато непотрібних законів коштують гроші. Франція має найбільший державний довг в Європі, над 32 мільярди. Бюджет досягнув висоту пяти мільярдів, а дефіцит виносив в 1909 р 200 мільйонів. За десять літ зросли податки о 40 франків від голови***). Зрештою є се відносини, які в меншій або більшій мірі

*) Aynard в “Revue hebdomadaire”.

**) Raymond Poincare в “Revue”.

**) Marcel Prevost в “Revue”.

***) Ferneuil в “Revue politique et parlamentaire”

знаходимо в усіх парламентарних державах. Тай чи можуть збори кількох сот нефахових людей так господарити, щоби доходи і розходи вирівнували ся? Мусять бути переведені програмові точки, хоч-би се і скільки коштувало. Виборці мусять бути вдоволені місцевими вигодами, хоч-би держава при сїм і страждала. Тай чого журити ся коштами, коли гроший не береть ся з власної кишені? Зрештою пощо є позичка? І чи не має більшості влади наложити нові податки, при чім очевидно старається по змозі перекинути податкові тягарі на "інших", на ті соціальні верстви, яких більшість не заступає? Зброєня поїдають величезні суми, але повна недостача якого-небудь ділового принципу, яка проявляється в законодавстві, коштує певне ще більше. Коли-б так ведено приватне підприємство, воно швидко збанкрутувало би. Держави мають багато жерел, завдяки яким відсувають катастрофу. Та що вона колись мусить прийти, коли державний довг і дефіцит так будуть зростати, як доси, се ясне.

Та ті законодавці мають справжню турецьку віру в свою компетенцію. "Ледви ви нас вибрали, — говорить один з найрозумнійших і найвизначнійших сучасних французьких політиків, Р. Пуанкаре, — ми вважаємо себе дорослими до всіх задач. Нема між нами ні одного, який не вважав би себе за мале втілення цілого краю, який в певних часах і в добрій вірі не думав би, що в нїм зібрані всі народні сили. Природний розвиток веде нас до погляду, що ми самі маємо в посіданню народню суверенність, що крім нас ніщо не існує, ані правительство, ані сенат, ані адміністрація, ані магістратура". Се веде до того, що послы не вдоволяють ся видаванем законів і контролею адміністрації, але вмішують ся в компетенцію правительства й управляють по волі езекутивою. Знов у Франції повторяють ся наріканя: "Незамітно дійшли ми до такого знасилування духа конституції, що послы правлять, адмініструють, під псевдонімом міністрів займають цілий ряд урядницьких посад, з'єднують у собі різні влади, яких змішане є рівночасно шкідливе для порядку і свободи"*). "Наш парламент присвоїв собі занадто велику перевагу і став всемогучий. Вибраний для видавання

*) R. Poincare, Questions et Figures politiques, стр. 78.

законів, він адмініструє, нищить міністрів, накидає свою волю урядникам, мішаєть ся до всіх справ, все одно, чи ходить о військо, судівництво, промисл або банки, переступає таким чином свої задачі, а при тім сповняє їх з таким легковажанем інтересів держави і прав горожанина, що можна би думати, що се є побідник, який так визискує завойований край***).

Що така система мусить вести до парламентарного непотизму, розумієть ся само собою. Посли старають ся помістити своїх рідних і приятелів на добрих посадах і засипають уряди своїми пупілями. Вони “властно домагають ся угогіднень, які вважають корисними для своїх виборців, приятелів і їх родин, а рівночасно з благородним обуренєм протестують проти угогіднень, яких домагають ся їх сусіди***). Ся протекційна господарка вимагає удержування і твореня цілого ряду менше або більше злишніх урядницьких посад якими можуть розпоряджати послы. В 1906 р. число урядників досягло цифри 702.596, а в 1909 р. зросло до цифри 757.678, коли Англія при майже однаковім населеню має що найбільше 305.530 урядників, а Німеччина при двічі таким населеню тільки 714.860 урядників****).

А чому-ж не мали би послы думати про самих себе, коли вони мають силу ввєднувати всякі угогіднення для приятелів і знайомих? 22. падолиста 1906 р., в часі, коли була мова тільки про ощадність, підвисшили послы свої дієти з 9.000 на 15.000 франків річно й обтяжили тим державну касу новою позицією видатків в сумі шести міліонів. Підвисшене ухвалено, як писав “Journal des Debats”, “стоячи, в пяти мінутах, серед добре обчисленого гамору на початку засідання, без попередного постановлення на денний порядок, без реферату, без дискусії, в дискретній темряві, яка більше була-б до луня вломникам ніж заступникам великої демократії”. Виборці, не сподіваючи ся нічого, були поставлені перед fait accompli і німєтили ся, називаючи послів “судини Мінотавра”.

Протекційна парадіма виглядає образ ідейно настроєного с...

... “Le Temps” з дня 1. лютого 1909 р.
... Poincaré, Questions et Réponses politiques, стр. 303.
****) Fernand Faure в “Revue politique et parlementaire”, май 1910

[illegible]

міром своїх товаришів мусить новий міністер заіменувати одного директора, одного піддиректора, одного шефа, одного підшефа, одного помічного шефа і п'ятьнайцятьох атташе. Потім приходять і если, також опозиційні. Поручають особи, корпорації, товариства і грозять інтерпеляціями на випадок несповнення їх бажань. Новий міністер пробує в своїм ресорті знести кілька зайвих урядницьких посад. Та зараз сиплють ся протести. Посли, сенатори, генеральні радники, бурмістри, ціле населення вважає Францію пропащою, коли б він зніс хоч-би одну посаду дозорця доріг. Домагають ся від нього одних урядників авансувати, других поминати; предкладають йому лісту людей, яких має іменувати, і другу лісту людей, яких як підозрілих не має іменувати. Головним занятєм міністерської ради є все обговорюване парламентарного положення: як маєть ся ту інтерпеляцію ударемнити, а на ту відповісти; хто має внести денний порядок довіря і як він має звучати; як змінити законопроект або внесене так зручно, щоб мати для нього більшість. Найважніші питання оцінюють ся все тільки з парламентарного становища, отже з становища найхиткішого з усіх. При тім губить ся єдність політики, окремі міністри старають ся на власну руку здобути для себе популярність і працюють по-тайки один проти другого і проти президента. Так паде міністерство, і ексміністер, вилічений від ряду ілюзий, вертає на посольське крісло, а при кінці каденції зрікаєть ся дальшої чести заступати в палаті своїх виборців.

Пуанкаре, який перед написанєм сеї історії був більше як двацять літ парламентаристом і чотири рази міністром, мусить докладно знати ті відносини. І коли деякі вдумливі натури при кінці каденції, вилічені з ілюзий, складають мандат, своє рішення справді мотивують причинами, які до слова сходять ся з малою історією, яку оповідає Пуанкаре.

Все опановує що-раз більше політика. Щораз більші області публичного життя втягаєть ся в ту скоррумповану атмосферу, де панують тільки "політичні" й "парламентарні" огляди, а ніхто не оглядаєть ся на річевість, пригожість, правність. Від часу до часу розбурхає край якась велика скандалічна афера, одначе швидко її забувають, і все йде знов по старому, а розклад держави й суспільности поступає що-раз далі.

Відносини в Португалії, які довели до упадку монархії, т. зв. "ротацийну систему", представляє "Frankfurter Zeitung" (ч. 95 з 1907 р.) ось-як: "Обі великі політичні партії, які від 1893 р. черчують ся в правління, прогресисти або ліберали і регенератори або консерватисти, не заступали ніяких принципів, тільки чисті групи інтересів, зложені з людей, які в пошукуваннях за концесіями і привілеями знайшли політиків, що їх розуміли. Політики знов, діставши ся до керми правління, вміли дбати за себе й за своїх клієнтів. Спеціальний кореспондент "Times-a", який недавно досліджував відносини в Португалії, подає для приміру, що один особливо щасливий політик займав не менше як одинацять урядів, які давали добрі доходи і ніякої роботи; інший знаходив ся на лісті робітників, зайнятих при державній роботі, і таким чином до інших своїх доходів додав скромний заробіток робітника; дочки одного з членів кабінету дістали посади з річним доходом по 2.400 марок в ціло-вім уряді для переглядання пакунків подорожуючих жінок, де розумієть ся ніколи не потребували показувати ся. Було се вічне господарство рабованя, натягання й довгів. Тягарі державних фінансів падали переважно на слабі плечі, але збільшене податків не могло додержати кроку збільшеню довгів. Між обома партіями панувала повна згода про те, що держава є жолобом, з якого може доволі їсти, хто в даній хвилі при ній стоїть. Як чемні люди держали ся ті, що мали правліне, правила, що один другому не повинен на все заїрати місця, і коли одні вже наситили ся, їх кабінет уступав, не наслідком голосованя парламенту, в яким він опинив ся в меншості, тільки наслідком закулісової умови з противною партією. Тоді телеграми доносили, що кабінет стратив популярність і мусить уступити. Відбували ся нові вибори, які так само, як в сусідній Еспанії, давали подавляючу більшість для нового правительства, яке вже задалегідь перевело поділ теплих місць між приятелів і противників".

В різних парламентарних краях виступає корупція в різних формах, одначе її основні риси скрізь однакові. Бувший міністер Назі в Італії був засуджений за дефравдації й надужите власти; одначе його процес вияснив, що афера Назі не є відокремленою появою, тільки системою. Його сицилійські ви-

борці вибирали його далі демонстративно послом, хоч він як засуджений не міг бути членом палати. Тай чому не мали вони показати вдячності для свого заступника? Адже він уживав тільки звичайної методи, а при тім добре дбав за приватні інтереси свого виборчого округу.

Америка, се край гігантських розмірів. Парляментарна корупція приняла там відповідні форми. Дві великі партії змонопользували всю політику, і кожда з них ликує, як над головою противника загремить новий величезний скандал. А до ликовання обом партіям ніколи не бракує нагоди. Звичайні форми парляментарної корупції, підкуп і надужите урядової влади на свою користь означаєть ся тут окремим технічним висловом "graft". В правління міст, окремих держав і цілої унії скрізь зустрічаєть ся "graft" і він до краю здискредитував слово "політик". "Політик — пише англійський посол в Вашингтоні Bryce*) — означає лайку, не тільки між "зніжнілими фільософами" з Colleges Нової Англії, але між ліпшими горожанами цілої унії. Один американський політик сформулював в 1832 р. ославлену політичну доктрину: "Побідникови належить ся добича". Як та доктрина виглядає в практиці, представляє Bryce: "Ніхто не думає, щоб заслуга мала щось спільного з авансом, ані не вірить в подану причину іменування. Політика стала штуркою такого розділювання пенсій, щоби запевнити собі по зможі як найбільше підперте приятелів і при тім по зможі як найменше образити противників. З сею штуркою мусіли погодити ся розумні люди, її мусіли мати на увазі президенти і міністри, дбаючи про дійсне добро краю**). І виборців і адміністрацію тероризують політичні "машини" і їх провідники "boss-и". Міський "boss", як каже Bryce, "є часто чужого походження й низького роду, виріс в атмосфері суспільних шумовин, поняття чести й чесности є для нього так само чужі як ідеї валюти і податкових питань, політики є тільки способом до здобування й роздавання урядів". Безличний корупційний режім Tamany-Hall в Нью Йорку загально відомий; але се зовсім не виїмковий випадок. Іноді "boss" іде до вязниці, але се зовсім не виключає можливости, що він, вийшовши звідти на свободу, може відзискати

*) American Commonwealth, II., ст. 400.

**) Там-же. ст. 488.

свій вплив*). “Boss-ом” в Tammany Hall був довгий час С. Коли в кінці публичній думці вдалося заставити його піти добровільно на вигнання, вважали це великою моральною перемогою. За якийсь час вернув він на хвилиний побут до Нью-Йорку, і тут видали в його честь бенкет, в якому взяли участь майже всі провідники демократичної партії**).

Ще в 1885 р. Анатоль Леруа-Боліє представляв ясно її різко відворотну сторону демократії:

“Чим більше розширяється круг, з якого рекрутують політики й урядники, тим більше обмежується їх інтелектуальний рівень. Що-до моралі те погіршене правительственного персоналу стає ще більше. Замість ставати що-раз чистішою, політика на ново проявляє змагане коррумпувати ся, погнати ся, плямити руки, які в ній беруть участь, і людей, які з неї живуть. Боротьба стала занадто груба й нечиста, щоб її насильства і штучки не опротивили найчеснішим і найпростішим натурам. Політика стає що-раз більше ремеслом, за яке ханаються ті, що не можуть дати собі ради ніде инде, або авантюристи, які хочуть швидко зробити щастя. Є се промисл, в якому для досягнення успіхів треба не стільки інтелігенції і знання, скільки інтриги і сьмілости. Тому в деяких державах політика стала вже одною з найбільш ославлених карієр. Для найбільшого числа тих, що займаються політикою, не є вона нічим иншим, тільки штука робити інтереси коштом суспільности: Один бистроумний письменник (Molinari: L'Evolution politique et la Revolution, 1884) завважив, що партії є спілками для експльоатації, яким нація мусить дати провід держави. Се правда, і чим ширший круг політичного життя, тим низша верства, з якої рекрутується персонал партій, і тим безсоромніший визиск, який вони управляють.

“З розширенням виборчого права і zalивом політичної арени демократією Європі грозить небезпека, що повторить ся найбільша частина тих надужить, про які лібералізм думав, що на всіх усунув. Під покришкою демократії і свободи готові віджити найгірші хиба старого режіму, протекційна господарка, не-

*) Такий випадок поданий в “Hamburger Nachrichten” з 29. червня 1910 р. в листі з Нью-Йорку.

**) Кореспонденція в “Berliner Tagblatt” з 29. жовтня 1909 р.

потизм, підкупність, біржева лихва, офіційальне жебрацтво, рабоване державного маєтку, продаж урядів і привілеїв, коротко кажучи, ціла огидна система абсолютних монархій. Вся різниця в тім, що надужитя годують тепер не античамбруючих аристократів, тільки заспокоюють жажду плебеїв і насичують любимців народу”*)

Парляментаризм опирається на голосах виборців. Отже всі партії стараються здобути собі як найбільше голосів. Коли легальні способи не вистають, уживається нелегальних, які можна зібрати в дві категорії: ошуканство і насильство. До першої категорії належить явище, яке Тард називає “системою соціального рабунку” (*brigandage social*) Люди, які в приватнім життю хотять уходити за чесних, не вважають нічим злим по слугувати ся підчас виборчої кампанії брехнею, перфідією і підступними промовчуваннями, щоб пошкодити противникови; з другої сторони дають виборцям різні гарні обіцянки, яких не думають сповняти і які по часті самі вважають несповнимими. До другої категорії можна зачислити різні роди впливання на вибори.

Впливанем на вибори не можуть, як “системою соціального рабунку”, послугувати всі партії, тільки сильно здисципліновані професійні партії і передовсім партії більшості, які підпирає правительство. Французький парляментаризм знає понятє “офіційальних кандидатур”, себто кандидатур, які підпирає правительство через префектів і підпрефектів усіми тими способами приманювання й залякування виборців, якими розпоряджають ті урядники. Один опозиційний посол, який при кінці каденції в 1910 р. заявив, що не буде більше кандидувати, мотивував своє рішенє між ин. тим, що селяни його виборчого округа за те, що голосували на нього, не дістали законних 75 сантимів, які належить ся тим батькам що їх син одинак служить у війську, та що їм повідбирано всі урядові угоління, а за те примінювано до них всю строгість закона, як тільки котрий з них чим провинив ся. Перед виборами в 1910 р. Бріян зніс звичай, що міністри обїздили виборчі округи.

*) Les Mecomptes du Liberalisme, “Revue des Deux Mondes”, mai 1885, передруковано в La Revolution et le Liberalisme, 1890.

ги, агітуючи за офіційними кандидатами. Та се був тільки єдиний з багатьох способів впливання на вибори, який раз знесе но. Законопроект про запевнене тайности виборів довго вандрував від одної палати до другої. Та щоби показати виборцям добру волю, приняла більшість з великим поспіхом законопроект проти "виборчої корупції", який в практиці, діткне тільки незвичайно рідкі випадки безпосередного куповання голосів. Палата мала вибір між двома проектами: один, вироблений комісією права голосовання, обнимав також офіційні кандидатури; другий, вироблений сенатом, не розтягав ся на офіційні кандидатури. І вона вибрала той другий.

На Піренейськім півострові і в Балканських державах майже неможливо, щоби правительство при виборах перепаало.

В Еспанії роблене виборів відбуваєть ся зовсім публично. На означене правительственнаго кандидата вживають там неологізму "encasillado". Один Еспанець пояснив мені се слово так: В бюрах міністерства кожний виборчий округ має свій окремий переділ ("casillo"); імя кандидата, якого вибір бажаний правительству, вкладають в відповідне "casillo" і так кандидат стає "єчкассілядо". Донесене газети, що котрийсь з впливових політиків домагаєть ся стільки і стільки мандатів до палати послів або до сенату для своїх приятелів, нікого не дивує. Коли-ж хто протестує проти сього, то не робить сього з обурення з приводу такої наруги над ідеєю народнього заступництва, тільки тому, бо розділ мандатів не відповідає його бажанням*).

Про відносини в Італії, а саме в південній Італії й Сицилії, дає драстичний образ анонім в "Nuova Antologia". Римський кореспондент "Frankfurter Zeitung"**), який подає виписки з тої статі, додає що автор (який видно сам заступає один з виборчих округів долішньої Італії) зовсім не пересаджує в представленю фактів. Автор приймає як зовсім самозрозумілу річ, що виборець хоче продати свій голос, очевидно по змозі як найдорожше. В одній громаді на 580 виборців не продало своїх голосів тільки 18, найбагатші і найповажніші горожани. А

*) "Frankfurter Zeitung", кореспонденция з Мадриту, з датою 30. марта 1910 р.

*) Лист з Риму з липня 1911 р.

повідальности, коли виборці не мають відваги постояти явно за свої переконання. Партия, яка має прихильників головно в економічно незалежних кругах, може мати такі аргументи за дуже дешеву ціну. Та чи для маломіщанина і малоземельного селянина більше по мужеськи голосувати явно проти свого переконання, ніж тайно згідно з своїм переконанєм? Але аргумент мужеськості є суггестивний і тому в політиці є він обіговою монетою. Причини, які наводжено за тайними виборами, видали ся для правительства за мало поважними, бо як сказав державний канцлер, "ціле наше жите складаєть ся з залежностей". Та чи обставина, що чоловік з природної конечности в багатьох областях є несвобідний, справді служить оправданєм для вдержуваня штучної несвободи, яку можна знести? Явні вибори мають для правительства ту користність, що в граничних провінциях можна установити, чи урядник не голосував на не-німецьких кандидатів. В січні 1910 р. в німецькім парламенті і пруській палаті послів внесено інтерпеляції з приводу випадку в Катовицях, де попереношувано урядників за те, що при комунальних виборах голосували на польських кандидатів. В пруській палаті послів на інтерпеляцію відповідав сам канцлер, який між ин. заявив: "Одно признаю: Урядник повинен бути тільки тоді обмежений в виконуваню своїх горожанських прав і з окрема в свободі свого виборчого права, коли сього безумовно вимагає інтерес держави. Коли урядник, як се було в Катовицях, голосованєм показує, що він польську політику правительства вважає фалшивою, що не може по своему переконаню її підпирати, що в данім випадку мусить заявити ся за польським кандидатом, то він тим показує, що не надаєть ся на урядника в такім національно спірнім і загроженім місци як Катовиці". Отже урядник має бути обмежений в виконуваню свого виборчого права в тих випадках, де сього безумовно вимагають інтереси держави. Але хто про се рішає? Кождохасне правительство! Чи-ж не вимагають інтереси держави, щоб урядник не голосував не социяльного демократа? А вільнодумні йдуть при виборах часто з социяльною демократією. Отже чи не можна вважати за противне інтересам держави, щоб урядник голосував на вільнодумного кандидата? Коли раз отворить ся двері самоволі де тоді покласти границю? Слідуюче правительство мати

ме може інше понятє про те, чого безумовно мусить вимагати держава, ніж теперішнє. Сьогодні приписуєть ся урядникам, на яких кандидатів не сьміють голосувати, завтра може припишеть ся їм, на яких кандидатів мусять голосувати. В обох випадках свобода виборів є ілюзорична.

Коли вже абсолютно стояти на становищі, що хто знаходить ся на службі держави, не сьміє своїм голосованєм підпирати політики, яку правительство вважає шкідливою для добра держави, то єдина метода, яка відповідає правному почутю, була би, законом відобрати всім державним урядникам право голосованя.

В Данії обовязує тайне голосованє, яке для впливаня на вибори ставить певні грати. Тимчасом при виборах в 1910 р. трапило ся, що один офіцер брав участь в агітації за консервативним кандидатом проти соціального демократа. Міністер війни тодішнього радикального правительства дав йому пізнати, що він, виступаючи проти партії, яка остає в союзі з правительством, виявив недостачу такту, лояльности й дисципліни; міністерство не ставить йому ніяких перешкод в виконуваню його горожанських прав, але вважає за конечне сказати свою думку про спосіб виконуваня ним його прав. Коли справу піднесено в пресі, один радикальний кандидат, державний урядник, оголосив, що в 1898 р. при консервативнім міністерстві одержав подібне упіменє. Тепер почала ся в пресі весела полеміка, в якій органи правиці твердили, що справа з 1910 р. підходить під понятє впливаня на вибори, але справа з 1898 р. ні, а радикальні й соціально - демократичні газети — навпаки. Правда є очевидно те, що по всі часи кожда політична партія, яка є при кермі, допускаєть ся всіх тих надужить, яких взагалі можливо допускати ся, не викликаючи занадто однодушного протесту публичної думки. В багатім репертуарі політичних надужить впливанє на вибори є випадково точкою, на якій публична опінія в Данії є доволі вразлива.

Також англійський парламентаризм наших днів не мало ріжнить ся від того, яким був хоч-би перед половиною століття. Одначе розвиток не йде там рівнобіжно з континентальним, хоч між континентальним і англійським парламентаризмом є очевидно взаємні впливи. Англійська конституція в своїй історич-

ній формации від середніх віків до наших часів не виказує в ній-якій точці рішучого розриву з минулістю. Її все отворені рамки дозволяють їй поступово змінювати ся, так що вона до певної міри все таки може додержувати кроку потребам розвитку. Англійське народне правління знаходить ся в постійнім органічнім розвитку.

Sidney Low в своїй праці "The Governance of England" дав наглядний образ найновішої фази парламентарної історії Англії. Він виказує, як правительство в регуляміні палати має способи, щоб не допустити до внесення приватних законопроектів і замкнути опозиції уста. В 1893 р. один законопроект незвичайного значіння, повний спірних подробиць, перейшов через "closure by compartment" по бажанням правительства, а саме так, що було просто немислимо, щоб усі члени більшости, не говорячи вже про опозицію, бодай бачили перед тим той проект; більше як дві третини його параграфів не були навіть передискутовані в комісії. Палата взагалі "майже перестала бути законодавчою палатою; є се механізм до дискутованя над законопроектами міністрів і тільки один з різних інструментів, при яких помочи відбуваєть ся нині політична дискусія". Не багаті ліпше становище займають члени міністерияльної більшости палати послів; міністри не питають їх о раду, вони не бачать предложень, аж як ті вийдуть з друкарні, а коли їх дістануть у руки, знають, що від них ждуть, щоб вони їх підперли своїми голосами. Палата послів не контролює вже також виконуючої влади, а навпаки виконуюча власть контролює палату послів. В модерній практиці майже не було випадку, щоб кабінет упав через свою адміністраційну діяльність. Дійсною гарантією проти занадто великих надужитъ міністерияльної влади є публична думка, яка була-б майже так само успішна й без співучасті палати послів. Право парламенту звертати увагу на надужиття і домагатися усунення їх обмежає в великій мірі та обставина, що до президента належить рішене, чи допустити інтерпеляцію, та що міністер, коли інтерпеляція для нього не вигідна, може, покликуючи ся на інтереси держави, або й без подання причин, оставити її без відповіді.

Коли до "роблення виборів" на континенті політична мораль Англіїців відносить ся з відразою, англійський кабінет, коли й-

му подобається, може виключно з партійних причин зарядити парламентарні вибори, що в дійсності також є надужитом інституції народного правління. Розв'язанем парламенту можна погрозити, коли міністерняльна більшість палати послів занадто нездисциплінована, або коли опозиція робить за багато обструкції. Для кожного члена палати послів нові вибори означають боротьбу, грошові видатки і небезпеку втрати мандату. Також членів опозиції не манить апеля до народу; партія може на сім і зискати, але вони самі мають до зискання дуже мало, а за те багато праці й великі видатки ждуть їх певне. І тому загроженем нових виборів міністерству часто вдається здавити невдоволене у власних рядах та охолодити запал противників.

Свідомість тої зміни положення англійської палати послів знаходила часто вислів у політиків. Лорд Сельсбері в своїй промові в Едінбурзі 30. жовтня 1894 р. сказав: "В палаті послів, як я її тямлю, настали величезні зміни, і тої розвиток відбувається ще й тепер. Ми дійшли до того, що дискусія над якимсь зарядженем в кабінеті ще можлива, але дискусія з якоюсь успішною чи корисною цілю в палаті послів стане швидко неможливістю". Десять літ пізніше сказав Lawson Walton в палаті послів: "Конституція дізнала поважної зміни. Вона перестала бути правительством через парламент і стала правительством через кабінет. А говорять, що розвиток пішов ще далі та що маємо правительство через міністра-премієра в кабінеті, що не різниться від автократії, в які виродилися демократії минулості." Натомість лорд Hugh Cecil, син лорда Сельсбері, виславлював ті зміни: "Яка причина, що ніхто поза сими мурами не журить ся справами членів парламенту? Бо панує глибоко вкорінене почуте, що палата є інституцією, яка перестала мати багато авторитету або багато репутації, та що для краю є се річ малої ваги, коли гірша інституція, кабінет, нарушає права гіршої." Бернард Голлянд додає, що такої мови не чули в народнім дом. в Вестмінстері від часів Кароля I. Палата послів знаходить ся на шляху стати зборами, яких задачею було-б реєстроване заряджень тайного комітету.

Де панує загальне виборче право, там парламент повинен би властиво давати чисельно докладний образ політичних напрямів серед населення. Але той образ фалшується найперше

впливанем на вибори. До того треба додати, що всякий поділ округів, з переміною відносин серед населення стає застарілий, що — як учить досвід — все має той наслідок, що більшість здобуває більше мандатів, ніж се їй належало ся би на основі числа її виборців. І зі становища психології маси є се самозрозуміле, що більшість все, доки тільки може, опираєть ся ревізії поділу виборчих округів, при якій сама понесла би втрати. Що в Франції більшість палати послів від 1875 р. ніколи не відповідала більшості виборців, доказано статистично. В 1906 р. вибрані послы одержали разом 5,209,606 голосів, коло 6,383,852 відданих голосів мусіло остати без ніякої репрезентації. В Бельгії, де заведено пропорціональну систему, партії меншости нарікають, що та система в руках більшости стала знарядом шкодження меншостям. Тут видно, що навіть при пропорційній методі, яка мала бути palladium проти всіх несправедливостей пановання більшости, можливі надужитя. І пануючі партії з певністю первісного інстинкту знаходять муть шляхи, щоб ті надужитя сповняти з найбільшим успіхом. Всі проби поліпшень мусять, здаєть ся, розбивати ся о факт, що парламент є масою, якої окремі члени кожний для себе заступають ще більші і з ще ріжнороднійших елементів зложені маси. Політик стоїть перед нами як конкретний вислів морали маси. А постійно не можна принципіально (хоч не признаючи ся до цього) ставить силу перед правом в інтересі партії, щоб се не довело до приміненя того самого принципу в випадках, де панує особистий інтерес.

Через сей розвиток повстає пропасть між населенем і його заступниками. "Тільки глухі і сліпі не знають правдивих почувань публичної думки супроти членів парламенту, — читаємо в згадуванім вже листі з провінції в "Le Temps" з 1. лютого 1909 р. — Коли помічення, які я зазначив в сій серії листів, вірні (скільки читачів писало мені, що я остав позаду правди!), то чи не правда, що послы в наших провінціях втратили моральний авторитет, звязаний з їх становищем? Чи не правда, що коли вони в департаментах, в аррондісментах виконують узурповану власть і заздрісно її оберігають, то се тому, що їх опанував дух інтересу і закамінив їх серця? Так, парламентаристи розділяють справедливість і ласку і тому кланяють ся

їм і боять ся їх. Але ніхто їх не любить і всі бажають собі їх упадку. Хто буде сьому дивувати ся? Вони тільки тому сфалшували парламентаризм, щоб легше могли піддати жите горожан сьому егоїзмови, тільки тим способом правили, що будили злі інстинкти, роздували жадобу. І довели до того, що мимо законів зі знаменем поступу й рівности, які республіка вщепила в обичаї, нація почуваєть ся розчарованою.”.

Серед таких відносин не дивно, що маса виборців не віддає своїх голосів. Чи не все одно, хто буде надуживати правління? Прихильники прінципу виборчого обовязку не мають повного розуміння невідданих голосів як міри віддаленя між народом і народніми заступниками. Коли процент невідданих голосів з кожними виборами зростає, то се наглядно показує, що в народі ширить ся почуте упадку парламентаризму. Се повинно застати політиків до поважного міркування. Віддане чистих карт голосовання вимагає ясности становища, якої багато виборців певне не має.

В парламентарно розвинених краях взаємність між виборцями й народнім заступництвом що-раз більше заводить. Партії з часом підпадають очевидно змінам, але се відбуваєть ся в темпі, яке не додержує кроку соціальним пересуненням. При тім тягнеть ся далі з собою різні зайві останки давнійшого соціального становища партій. Приймім прим., що в якімсь краю повстала одна партія з консерватизмом, індивідуалізмом і торговельними інтересами і друга прогресистична, демократична і аграрна. Якийсь час обі ті партії зможуть вдержати свої виборчі округи з торговельниками чи аграріями. Та коли серед кляси торговельників настане зміна в напрямі від консерватизму або від лібералізму або зід обох, коли аграрії перестануть рівночасно бути прогресивні і демократичні, що тоді? Чи темпераментова, або соціально - теоретична або професійна спільність має тоді творити далі основу тих партій? В кождім разі ясно річ, що таке нагромаджене ріжнородних поглядів і інтересів, яке повстало серед певних історичних відносин, не може існувати на віки. Виборці одної партії розпадуть ся, з партійних фрагментів з ріжних сторін утворять ся нові групи. Та сей природний розвиток припізнюють і ускладнюють традиції, сугестія догм, в кінці виборчі комітети, “boss-и” і т. п. інституції,

які втискають ся між виборців і народніх заступників і проявляють в обі сторони свій тиранізуючий вплив. Всілякі неправильні впливи спричиняють, що партійні відносини серед виборців не можуть змінити ся відповідно до ліній, по яких іде природний розвиток. Що з того, що тисячі незорганізованих виборців звязують з торговельними інтересами прогресизм і лібералізм, коли нема прогресистично-ліберальної торговельної партії, і політики не хочуть такої партії? Інтересовані виборці мусять зректи ся одної або двох з області своїх інтересів, щоби знайти шуфляду, в якій з бідю можуть змістити ся. Політики переводять свої партійні переміни, розломи і союзи з огляду на власну тактику і на те, що для них самих корисне в їх змаганнях до вдержання мандатів, а не щоб відповісти потребі творення нових партій або відновлення суспільних поглядів, яка повстає серед виборців шляхом природного розвитку. Іноді політики навіть не завважають тих тенденцій у своїх виборців. Вони далі ведуть ту саму боротьбу о зашмерлі догми, бо се їх ремесло, і тому, бо виборці не мають способів, щоби свої бажання здійснити на перекір політикам. Крім того велика, може найбільша частина виборців не бачить ясно, що політика, яку вони двацять або трицять літ витали окликами, не може вже їм давати реальностей; давні суггестії мають ще свій вплив, давні фрази є сурмами, на яких голос бєть ся серце старих ветеранів. Та коли в саях засідань парляментів привиди танцюють свої танці мерців, дійсні боротьби, боротьби, які мають значіне для суспільности, переносять ся на інші арени, творять ся нові центри сили поза парляментарною політикою.

Проти парляментаризму підняв ся синдикалізм, революційний рух, якого центром є французька "генеральна конференция праці" ("Confederation Generale du Travail" — "C. G. T."). На місце парляментарної акції ставить синдикалізм "безпосередню акцію" (через страйки, акти насильства, саботаж і т. п.), на місце тиранії політиків революційну тиранію. На синдикалістичних зборах кплять і насьміхають ся з парляменту, як колись прихильники народньої влади кпили і насьміхали ся з абсолютистичного режиму; тут перший раз основно зложено суггестію парляментаризму.

"Революційний синдикалізм" — пише французький профе-

сор Г. Бльондель*) — вірить в високу вартість професійної спілки. Вона є конечним вислідом історичного розвитку людськості, має оправдане існування в механізмі продукції, групує рівні інтереси. Є се триумф природних інстинктів чоловіка. Всі інші спілки слабші мов скло в порівнянню з професійною спілкою. Є се логічне закінчене змагання тих, що хотять покласти кінець визискованню чоловіка чоловіком. Професійна спілка обирає без огляду на політичні і релігійні переконання всіх визискуваних; вона веде до багато вищого ідеалу як ідеал буржуазної держави, в якій, мовляв, свобода кожної одиниці обмежена свободою кожної іншої одиниці. Що ся програма не доволі означена, до сього не треба прикладати великої вартості. Синдикалісти є віруючі люди. Вони мають свої власні догми; їх догмою є необмежене довіре в вищу мудрість робітників. В день революції, говорить один з них, все прийде в порядок. Як тільки робітники опанують способи продукції, опруть фабрикацію на нових основах, будуть більше продукувати і менше працювати. Селяни вимінюватимуть свої продукти за оброблені продукти міст, можливість ужиття стане більша. Настає золотий вік! Як сей ідеал буде здійснений? Тільки через загальне повстання! І справді революційний синдикалізм являєть ся тільки філософією повстання."

З 900,000 осіб, які були в 1909 р. зорганізовані в професійних спілках і творили тільки десятку частку французького робітництва, належало ледви 300,000, отже коло третини, зорганізованих в 2,500 спілках, до революційної С. Г. Т. Решта які творили 3.000 спілок, стояли осторонь. В самій С. Г. Т. ледви яких 100.000 признають революційну програму. "Так показуєть ся, — виводить проф. Г. Бльондель, — як се часто буває в робітницькій руху усіх країв, що криклива меншість приписує собі право говорити в імені всего робітництва"*)).

Та коли небезпека її не грозить так безпосередно, як иноді можна би бояти ся, то вона все таки існує. Один з провідни-

*) Цитовано на основі "Koelnische Zeitung" з кінця мая 1909.

*) Для характеристики синдикалізму автор вибрав цитату, яка кількома загальними фразами тенденційно вульгаризує його. Синдикалізм треба трактувати в історичнім звязку з соціальними теоріями й рухами, які почавши з кінця XVIII. ст. опирають ся на народніх масах. — М. А.

ків синдикалістів дозволив собі одного вечера напустити на Париж темноту, щоб дати горожанам пробу своєї сили. Чим більше тратить кредит парламентаризм, тим більше зростає синдикалізм, а синдикалізм, се незаслонена, брутальна класова боротьба. На стільки визволив ся з усіх традиційних суспільних понять, що може бути чесний. Його критика існуючих відносин є до певної міри оправдана і повинна би заставити буржуазну суспільність призадумати ся. Се однак нічого не змінє в факті, що позитивна будова синдикалізму є так само наївна, як його здійснене було би шкідливе для розвитку. Синдикалізм хоче тільки одного: знищити капіталізм і оперту на капіталізмі державу, не дбаючи про те, що рівночасно в меншій або більшій мірі загинула би культура. Парляментаризм показав, що не є здібний полагодити одну з найважливіших сучасних задач, упорядковане відношення між капіталом і працею. Отже синдикалізм бере ту справу в свої руки і стараєть ся полагодити її з одностороннього пролетарського становища. Приготовляєть ся великий конфлікт між капіталізмом і синдикалізмом, а його кошти мусіти-ме заплатити широка середня верства, якої члени не є ані капіталістами ані пролетаріями, плодюча верства, з якої виходять духові вартости і тим самим рівночасно можливости будучности.

А парламентаристи сидять глухі і сліпі і фабрикують закони на міру партійних догм, з суверенною погордою для всякого річезового знання, не дбаючи, що ті закони коштують і чи вони що варта, коли опирають ся тільки на програмі.

Континентальний парламентаризм веде до деспотизму палати, англійський до деспотизму міністра-премієра. В обох випадках висшість над монархічним деспотизмом полягає в тім, що ті, що мають власть, змінюють ся, і можуть бути без революційні повалені публічною думкою, коли вона тільки має відповідну силу.

Тут повстає питанє: Яку роль відграє публічна думка, неофіціальна мораль маси, у внутрішній політиці в відносинах, де та знаходить свій вислів в парламентаризмі? Значіне публічної думки є тут, здаєть ся, менше, ніж у міждержавній політиці. Се тому, що маса, яка має реагувати у внутрішній політиці, є сама занадто заінтересована в справі. Як нація, коли хо-

на
чим
ати-
кля-
них
тну-
ста-
ного
к са-
тку.
ерту
мен-
ризм
к су-
цею.
по-
ища
нди-
едня
ями,
амим
ако-
яко-
и во-
у па-
к ви-
тім.
ево-
від-
а, не-
инах,
е пу-
й пе-
полі-
и хо-

дить о міждержавні відносини, в яких вона сама заінтересована, ніколи не є безстороння так само партія не може бути безстороння у внутрішніх відносинах. А тимчасом майже нема у внутрішній політиці події, в якій не були би як-небудь заінтересовані всі партії. Маса стоїть серед струї, не може стати поза собою самою. Діювати відносини без пристрасти. Тільки безпартійні можуть до певної міри думати в політичних справах безсторонно, та безпартійних є за мало і вони занадто розкинені, щоби творити публичну думку. Навіть в краях, де населення відноситься до політиків з меншою або більшою погордою, є воно на всіх точках партійно звязане і в своїх поглядах партійно настроєне.

Через те незвичайно важко означити вплив публичної думки у внутрішніх відносинах. Серед політиків партійні товариші готові звичайно покривати себе взаємно, не оглядаючи ся на мораль, аж до самого порога карного суду. Серед виборців, які в своїм щоденнім життю стоять трохи далше від безпосередної боротьби, загальна культурна свідомість була би основою певної публичної думки в протиставленні до партійних інтересів, але вона мусить бороти ся з упертими суггестіями і може звичайно впливати тільки як неозначена підрядна струя. В випадках, де надужиття більшості викликають протести обурення, протестуючий рух спричиняє переважно більше партійна ненависть меншостий супроти більшості, як дбалість про державу й суспільність, яку висуває ся на перший план і якою мотивується протести.

Крім того внутрішня політика має відносно такі вузькі границі, що культивуючу роль публичної думки може тут лінше сповняти одиниця. Визначна одиниця своїм характером і своєю висшістю може иноді в якійсь справі утворити публичну думку і тим здобути перемогу для морального становища серед жадоби влади партій і партійних провідників.

2. Вигляди на будучність.

Коли хочемо слідити, чи можливе є поліпшене сучасних політичних відносин, мусимо найперше знайти основну хибу цілої системи. Здорова політика мусить бути така, яка змагає до

справедливої рівноваги сил, іншими словами до того, щоби всі сили суспільности могли дійти до свого права і щоби трата сил держала ся по змозі в як найвузших границях. А рівновагу можна утворити тільки тоді, коли партії можуть зустріти ся на спільнім ґрунті. Тут лежить очевидно головна хиба парламентарної системи, яка так розвинула ся в модерних державах. Одна партія кладе головну вагу на темпераментову сторону, друга на соціяльнотеоретичну, третя є переважно професійною партією. Як можуть так різнородні партії зустріти ся в плідючій роботі? Де той невіддільний ґрунт, на яким вони можуть вдержувати ся взаємно в рівновазі? Буде се залежати від припадку, які інтереси будуть заступлені в такім різнородно зложенім народнім заступництві, а які не знаходитимуть речників.

Треба отже поставити питанє: Чи мислиме є народнє заступництво, оперте на одній спільній лінії?

Професійні інтереси є найміцнійше в ґрунті дійсности включеним елементом політики і власне тому елементом, який в політиці все матиме найбільше значіне. Кождий інший поділ на групи буде все на ново перехрещений професійно економічними мотивами. Одиниці по своєму світогляду і соціяльнотеоретичному переконанню можуть бути консервативні або прогресистичні, ліберальні або демократичні, можуть мати національні або релігійні інтереси, але передовсім є вони купці, робітники, учителі і т. д. Можна з сього радити або сумувати, але мусимо погодити ся з фактом, що матеріяльні інтереси сильнійше ніж усі інші огляди означують становище одиниці до політики. А для держави матеріяльні інтереси є без сумніву також найважніші. Від розвитку різних галузей продукції залежить становище держави і її сила як в нутрі так і на-зверх.

Народнє заступництво, яке мало би за основу професійні групи, було би таким чином найприроднійше і найраціональнійше. Тут і тільки тут був би спільний ґрунт, на яким могли би партії зійти ся. Економічний інтерес був би спільним знаменником. І історія показує нам, що скрізь, де репрезентативна устрій розвивав ся природно, а не повстав, оперши ся на абстрактних теоріях, його основа була корпоративна.

В своїм часі се особливо сильно зазначив Adolphe Prins в своїй праці "*La Democratie et le Regime parlementaire*" (1881).

В примітивних сільських демократіях політичною одиницею була не людська одиниця, тільки огнище, родина. Міська демократія розвивається скрізь корпоративно, як в грецьких античних старинних віках, так і в германських середніх віках. Демократія не існує, не має ніяких корінїв поза соціальною групою, виключена з своєї групи стоїть поза суспільністю, є "lawless", "дичина". Міській устрій опирається на гільдії, цехах, корпорациях всякого рода. Кожда корпорация є соціальною силою й товариською інституцією, в якій сильніший охороняє слабшого й помагає йому. Від патрициїв Ганзи і докторів університетів аж до пивоварських челядників, гробарів і жебраків, скрізь стрічаємо природне соціальне групування. Корпоративно устроєні комуні зростають в силу, яка перемагає феодалізм. Система розширюється; парламенти, красні стани, генеральні стани, кортези і т. д. творяться корпоративно; ті репрезентативні інституції є скрізь федерацією союзів, опертих на соціальних інтересах. Півде, ані в середніх ані в старинних віках не панує сьвятість числа. В Атенах була політика монономом меншою; в Римі корпоративними формами були класи, центурії й роди. Середновічний репрезентативний устрій був у своїй основі соціальний і товариський. В Англії з тих середновічних початків творила ся в безперестаннім розвитку конституція; переміни наступали поволі, відповідно до потреб часу, і тому й тепер англійська конституція функціонує ліпше ніж континентальні. На континенті сильна королівська власть усунула старі корпоративні репрезентативні інституції і коли французька революція мала утворити нову народню власть, не навіязано сьогодні до давних порядків, тільки перервано всі нитки і нову народню власть оперто на метафізичних теоріях Руссо.

Поняття "народньої суверенности", се важний подарок, який оставив Руссо модерному світові. "Кожний з нас — говорить Руссо ставить свою особу і цілу свою силу під спільну управу загальної волі і ми приймаємо до спільности кожного члена як нероздільну часть цілості"*). Та "загальна воля" є "сувереном", а суверен — це те, що складається тільки з одиниць, які злучили ся в ній, не може мати інтересу, який противив ся би інте-

*) Le Contrat social I. 6.

ресам тих одинач; таким чином суверенна власть не потребує давати своїм підданам ніякої запоруки, бо неможливо, щоб цілість хотіла шкودити своїм частям. Суверен не може наложити на підданих ніякого тягару, який був би некорисний для спільності, а навіть не може мати волі до цього, "бо під законом розуму, як під законом природи, не дієть ся ніщо без причини." За те суверен мусить мати змогу провести свою волю супроти одинач, яких приватна воля суперечила би його волі. Держави є абсолютним паном власности й особи всіх своїх членів². Коли держава збудована на основі соціального договору, голос найбільшого числа все зобов'язує всіх інших. "Коли на народніх зборах предкладаєть ся закон, не питаєть ся просто, чи нарід приймає предложение чи ні, тільки, чи він згідний з загальною волею, яка є волею народу, чи ні. Кождий, віддавши свій голос, висловляє свою думку, і через число голосів дієть ся воля загальної волі. Коли отже якась думка, як суверенна, отримала перемогу, то се тільки доказує, що я помилюсь, і що те, що я вважав за загальну волю, не було нею. Коли б перемогу була віднесла моя приватна думка, тоді я був би зробив щось самолюбне, ніж я хотів, і відсе тоді я не був би сувереном".

Синієт, який показав³, що коли більша часть ідей Руссо вийшла від Гоббса та французьких економістів та поняття "природних законів" та "природних прав" належать до правничої науки, маю в пошток в системах римських правників, то "суверен" найвсемогучіша народня спільність, не є ніщо инше, як тільки зворотна копія французького короля, заосмотрена повністю вказівкою до тому приписувати йому двораки і двірські придворники, а також ошукати йому найвищі умні крапки особливості та авторитети французького парламенту. Сумарно можна сказати, як наслідком соціального договору приєднують народньому суверенови, се ніщо инше, як давнє божеське право короля в новім строю."

Так перетворюєть ся деспотизм Людовика XV. в народній суверені, який наслідники Руссо покладали на порожнім троні.

² Гоббс, I, 7, II, 4.

³ Там же, IV, 2.

⁴ Popular Government, Лондон 1880, стор. 158 і д.

Народня суверенність злучила ся з перенягою з Англії репрезентаційною системою, яку відкидав Руссо, та яку одначе треба було з konieczности прийняти, бо народні збори Руссо, на яких цілий нарід мав особисто віддавати голоси, практично були можливі тільки в устрою міста. На тій основі повстав континентальний парламентаризм. Руссо був ретний індивідуаліст. Щоби вратувати одиницю від всякої неволі, не знав иншого виходу як розпустити її в суїспільності; одиниця мусіла зректися своєї власної волі в користь загальної волі. Аж коли одиниця зречеться своєї волі, аж тоді буде справді свободна. Сей парадокс має в собі зерно правди; та при тім дуже важна річ, яким способом одиниця зрікається тої свободи. Коли вона зрікається своєї свободи в користь деспотизму того нереального народного суверена, тоді радше можна би сказати, що аж тоді, коли шукаєть ся рятунку перед неволюю, стаєть ся невольним. Народній суверен є твором без форми, бо він виключує всі природні групування і так стає тілом без членів. Народній суверен є хімерою, яка, коли її приміняти в практиці, переміняєть ся зараз в неособову, математичну величину зниклого масштабу. Поппа, як каже Ch. Benoist, "стає боротьбою в темряві" і на кінці втрачає тим, що бійність з німою безплідністю, що дає йому можливість". Стан до якого веде думка Руссо про народню суверенність, названо властю "агномімою". Одиничні індивідууми, що втрачають свою індивідуальну тільність з усього органічного цілого, стають собі добіє себе як рівноправні, рівноважні тіла, і через зліплення тімів не можуть утворити органічної живої тканини. Суверенність припадає "по половині" (*). Коли вітати дві одиниці, так, що те, що перед тим було "по половині" (*), стає "по половині" (*), тоді повинні ставати горнистими. Суверенність переходить на инше місце, і новачисельна більшість починає перемінювати те, що зробила попередня. Руссо від крайнього індивідуалізму перейшов до крайнього колективізму, який властиво

*) "Приймім, що держава складаєть ся з 10.000 горожан. Вітвощик суверена та підданців як 10.000; і, та дивитись, що та держава одна держава припадає тільки десятидесяти часті власні, і тільки инші часті в агномі" (Rousseau, Contrat social III. 1.).

не є вже колективізмом, тільки замаскованою анархією*). “Недугою модерної держави — каже Ch. Benoist — є анархія, і нічого не pomoже ховати се при помочи описів, анархія, яку знаходимо скрізь і яка, так сказати, є вроджена модерній державі. В дійсности та повзаюча анархія є мабуть найнебезпечнійша. Та друга анархія робить багато галасу, але за те має менший вплив а зрештою походить вона з першої: анархія в суспільности вистворює анархію проти суспільности”.

Коли держава мимо всего того зберігає свою лучність, то се поясняєть ся тим, що соціальні сили з розмахом живих вартостей розсаджують в богатих місцях поволоку метафізичних теорій. Професійне групуванє, модерний спадкоємець давнього станового групуваня, втискаєть ся в систему і що-рабільше реформує її. Та на нещастє догма народньої суверенности не позволяє тим силам зорганізувати ся. В однім краю певне знайдесть ся партія, яка особливо займаєть ся хліборобством, в иншій краю інтереси торгівлі мають речників в парламенті, в третій має церков за собою сильну партію і т. д. Одначе професійні інтереси скривають ся звичайно до агітаційним фразам про ідейні, соціальні чи патріотичні огляди, на них ловить ся багато випадкових голосів, так, що взаїмне відношення сил поміж групами не може дати міри відношеня значіння професійних інтересів у державнім господарстві. Тут недостає організації всіх чинників суспільности, а панує тільки припадок. Деякі інтереси, як шкільництва, літератури, науки і штуки в найбільшій часті держав видані менше або більше на ласку випадкових партійних групувань, не маючи окремих, уроджених речників. А одначе прим. школа має таке важне значінє для суспільности, що певне має право до заступництва людьми професії. Серед теперішніх відносин припадок може завести до парламенту педагога як заступника сього чи того виборчого округа, але таксамо можливо, що той сам округ пішле до парламенту шевця. І який се має зміст, щоби справи, які відносять ся до інтересів науки, полагоджувати в парламенті, в яким може не бути ані одного ученого?

*) “Анархія” означає в автора і цитованих ним авторів безлад; сьому загально прийнятому вульгарному значіню сього слова теоретики анархізму протиставлять власне понятє: “анархія” — безвласте. — М. Л.

Та нема сумніву, що існують змагання, щоб економічним інтересам придбати систематичніше значінє в політиці, та що розвиток веде до професійної організації. Найновіша історія дає в сій справі неодну вказівку. Коли підчас дебати з приводу поштового страйку в французькій палаті послів (1909) одному соціалістичному послю радикали закидали, що він вибраний при помочи "реакційних" голосів, він відповів: "Звичайно юдять проти духовенства. Я говорив до людей про їх економічні інтереси. Я не робив політики, і се вистало для мого вибору". В грі канцлерської політики в Німеччині з її партійними комбінаціями можлива всяка коаліція між партіями з застарілими програмами, навіть між такими рішучими протиположностями як консерватисти й ліберали. Однак кожна коаліція зараз розпадеться, як тільки партії вгнати в очевидний антагонізм в справі, яка бє по кишені. Коли ходило о розклад державних податків в сумі 50 мільонів марок, скристалізувалися прозаїчні економічні елементи, які існують в кожній партії: лібералізм і консерватизм стали заступниками живих інтересів, себто промислу, торгівлі і хліборобства; і коли кожна група інтересів старала ся перекинути податковий тягар на інші, бльок вилетів в воздух, себто розбив ся в хвили, коли вже не стояли супроти себе лібералізм і консерватизм, тільки аграрні і міські інтереси. Німецький консерватизм має сильну професійну організацію в "Союзі хліборобів", (*"Bund der Landwirte"*) : професійна група робітників зорганізована міцно в соціалістичній демократії; в кінці також промисел і торгівля зорганізувати ся в "*Hanfabrik*", де однак швидко вибухла криза, яку все таки треба приписати економічним причинам, а саме показало ся, що не можливо погодити дві опізисті інтереси торгівлі и великого промислу в однопланній бойовій організації. Що в Німеччині виступили таким чином до боротьби проти себе три великі професійні організації, — побіч більшого числа менших, — се найвиразніша з дотеперішніх вказівок для політики будучности.

Зріст соціалізму в усіх краях поясняєть ся очевидно тим, що соціалізм пішов за соціалістичним розвитком в напрямі переваги професійних інтересів над старими догмами. Він несвідомо звернув політику на шлях професійних інтересів. Він зоргані-

зував робітницькі маси до односторонньої боротьби за робітницькі інтереси. Недостає противаги, бо інші верстви суспільности в найбільше краях не перебудували політики — або тільки по часті і спорадично — на тій самій основі, тільки все ще борються проти старих вітряків. Організоване протисоціалістичних рухів не заповідає нічого для будучности, бо рухи з чисто негативними цілями не мають постійної житєвої сили. В міщанських кругах зустрічають ся не рідко зрезигноване переконанє, що ми великанськими кроками зближаємо ся до якоїсь соціалістичної примусової держави. Та коли міщанська суспільність здорова в своїм ядрі, коли демократична корупція не з'їла її до тла, то вона сама буде реагувати. Вона буде примушена до самооборони через організацію міщанських соціальних сил, і ті міщанські організації мусіти - муть взяти політику в свою службу, як се вже давно зробила соціальна демократія. Тоді можна буде бороти ся на однаковім ґрунті, і відбудеть ся перехід від чисельного заступництва до заступництва інтересів.

Вже перед четвертиною століття представив Adolphe Prins в своїй висіє названій праці* з усею ясністю ідею корпоративного заступництва. "В наших днях" говорить він - - думали тільки про те, щоб заступати прінципи. Право голосованя висить в порожнім просторі, і одинюкий звязок, який його лучить існуючим світом, се сфінгований звязок довільно утворених на карті краю виборчих округів. Тимчасом суспільність має щось инше, як видумані поділи і штучні розграничення, вона має органічне "пеноманє", природні верстви, себго спільности інтересів, хліборобські, міські, промислові, економічні, артистичні, наукові і т. п. групи. . . . Тепер їх відсунуено на задній плян і треба їх аж відкрити, але вони існують, вони так само давні як людскість, вони ємі є людскість в своїй щоденній праці, і ні яка революція не зможе їх знищити. Ті групи є рамами виборчого права. Яка важка є проблема заступництва, коли розглядаєш ся суспільність як метафізичну єдність і бачить ся тільки одиниці, так само легко стає розвязка тої проблеми коли де і з хібноу точку береть ся єдність, себго колективності, які, як сказати, спонтанічно і безпечно з'являють ся в "краю".

"Найперше голосованє тільки тоді має значінє, коли во

* La Democratie et le Regime representatif. — 1901.

група через випадковість парламентарного життя одержала надмірну, несправедливу і для суспільности шкідливу перевагу.

2. Боротьба буде вести ся за реальности, не за абстрактні й односторонні партійні догми, і через те в значній мірі уникнеть ся розтрата сил.

3. Фрази без змісту стратять багато з своєї суггестивної сили, коли виборці, зорганізовані відповідно до своїх професійних інтересів, зможуть бачити ціль політики своєї групи інтересів. "Система соціального рабунку" буде через те значно утруднена.

Професійні політики уступлять в значній мірі місця знавцям, бо групи інтересів, маючи на увазі своє матеріальне добро, поставитимуть кандидатів з своїх власних кругів. І хоч серед цієї чи тої групи інтересів буде більше партій, то без огляду на те, котра партія побідить, буде вибраний знавець даної професії.

До того треба додати, що через такий порядок зникнуть самі собою ті виборчі питання, кругом яких тепер ведуть ся найгорячіший спори. Чи виборче право має бути загальне чи обмежене? З одної сторони заявляють, що в устрою, який на всіх накладає однакові обов'язки супроти держави, також всі мусять мати однакові права; з другої сторони вказують на те, що при загальному і рівному виборчому праві широкі маси робітництва, які є зв'язані спільними інтересами і тому держаться разом, мусять досягнути перевагу, що є несправедливе і шкідливе, бо соціальне значіння робітництва не відповідає його чисельній силі. Прихильники загального й рівного виборчого права мають безсумніву по своїй стороні логіку; загальне й рівне виборче право є консеквенцією демократії, теорії народньої суверенности. Коли з одортуністичних причин широким верствам відмовляється в цілості або в часті виборче право, мусять ся знати, що поступається ся нелогічно. А що логіка річий мусять в кінці віднести до перемоги, домагане загального виборчого права швидше чи пізніше здійсниться, на скільки вдержить ся становище народньої суверенности. Коли здійснене природної консеквенції веде до виразного пановання пролетарияту, яке руйнує державу й суспільність, то хіба мусять лежати в системі. Сказали А, але здригають ся сказати Б, бо бачать, що з того вийде. Отже хапають ся різних обмежень: при помочі плуральности, виборчих

клас, посередніх виборів та інших способів дають перевагу власності, просвіті, освітності і т. д. Тимчасом штучний характер тої "переваги ясний хочби з того, що ті всі граніції зовсім самовільні. Чи два голоси має мати вже той, хто має чотири тисячі річного доходу, чи аж п'ять тисяч має давати до сього право? Чи треба меншати один, чи аж два роки в тім самім виборчим окрузі, щоби мати право голосовання? Се очевидна річ, що всі ті граніції є принакдові та що се залежить від довільности законодавця, кого параграфи виборчого закона мають виключити, а кого обняти, хто має мати один голос, а хто два, три або чотири. Що ані власність ані ієнати самі собою не дають більшої політичної розваги, се зазначувано досить часто. Так як певна річ, що нема дійсних критеріїв на те, хто має бажану для права голосовання політичну розвагу, та що всі штучні граніції служать тільки класовій політиці, так само певна річ, що всі ті граніції суперечать принципови народньої суверенности. Натомість при системі професійних груп цілий сей спір відпадає. З одної сторони ясна річ, що се може тільки користь принести кожній партії, коли будуть зібрані всі без різниці голоси професії; з другої сторони коректне відважне становища і значіння різних професій в державі й суспільности буде тільки тим способом можливе, що всі голоси будуть позислені. Коли здійснене двогічного домагання загального й рівного виборчого права при народній суверенности може вести до небезпечно-го для суспільности наювання низинних клас, при системі представництва професійних груп відважване вартісний стане аж таким способом повне, що виборче право буде розширене на всі діяльні в суспільности одиниці. Тут двогіка й соціальна користь сходять ся разом, що ще раз показує, що метода корпоративного заступництва є не тільки історична, але також найприроднійша з усіх звісних метод заступництва.

Отся аргументация може бути з такою самою певністю примінена до иншої актуальної проблеми, до проблеми виборчого права для жінок. При заступництві професії розуміеть ся само собою, що кожда жінка, яка працює в якійсь професії, має те саме право до голосу в своїй групі, як її товариш-мушени, і її співдіяльність буде мати для групи таке самозрозуміле значінє, що ледви чи піднесеть ся проти того який протест.

Гірше стоїть справа з муштинами й жінками, які не мають ніякої професії. Замужня жінка може мати в різних напрямках значіне для професійної діяльності свого мужа, наслідком чого було би може оправдане, замужній жінці, яка не займається професією, дати голос в професійній групі її мужа. Що старі люди, які усунули ся від інтересів, були-б на далі зачислявані до професійної групи, до якої належали давнійше, се всякий признає оправданим. Група "свобідних професій" могла би через ліберальне пояснене слова "професія" бути розширена в тім напрямі, щоб обнімала також тих незасібних людей, які, не маючи властивої професії, прим. через філантропійну діяльність проявляють свій соціальний інтерес. Група свободних професій в відношенню до свого суспільного значіння була би все така мала, що мусіла би мати право до всякого приросту, який могла би тільки з певним оправданем osiąгнути. Зовсім позбавлені виборчого права були би тоді тільки одиниці, які суспільности не служать ніякою позитивною працею, а вони її не мали би права вимагати, щоб їм признано якийсь вплив на політику.

Проти корпоративної системи створюють все один закид. Коли подумки так, тепер не сити знами грубого матеріалізму, то що ж докорю було-б тоді, коли відпадає всякий ідеальний момент і боротьба буде йти виключно за матеріальні інтереси? На се можна відповісти: Віра в ідеальні моменти — в модерній демократійній політиці опирається переважно на ілюзії, викликаних суспільною долею. Тимчасові вартости, коли їх використають для до перемоглих цілей, черпають в діяльності були ідеї, але коли цілі до того професійні політики починають їх використовувати в своїм особнім інтересі, віра в їх істотне значіння зникає зовсім швидко, бо виступає тільки тимчасові фактори до перемоглих цілей. Чи справді мусь вірити в національні інтереси в руках партійних і професійних політиків є певні, чи тільки в руках заступників професій, які гренуть можуть розуміти що таке до корпоративної системи в певній мірі від розвитку політиці. Або про прикладні науки в народній професії будуть тільки додати партійні інтереси, ніж заступники професій, які з такого доходу живуть, не значать про майта і професійні відносини для професійної діяльності?

рендум давало би певну запоруку проти неминучих надужитъ політиків.

За кожним разом, коли виринала думка корпоративного на родного заступництва, прихильники парламентаризму відкидали її як таку, що в практиці не дасть ся перевести. Серйозного умотивованія тої неможливості переведення я ніде не зустрічав. Чи та трудність не полягає в тім, що ті, що вже дістали ся до жолоба або сподівають ся, що й на них прийде черга, не хочуть добровільно уступити? Та коли природний розвиток іде в напрямі заступництва професійних груп, то се заступництво буде осягнене на перекир політикам. Нехай тільки старі боги до краю скомпромітують ся, тоді для нових розетелить ся свободний шлях.

З думкою про заступництво професійних груп виступив я в-перше в однім данськім журналі в 1910 р. і там зазначив, що в Німеччині професійні групи, коли вже не зовсім витворені, то в кождім разі знаходять ся в стадії творення. Майже рівночасно висловлено ту саму думку в Німеччині, а саме в численних статях К. Єнча і І. Мюльда¹⁾.

1) Не входячи близьше в суть проблеми заступництва професійних груп, звернемо на сім місці увагу на оті два моменти: 1) Дискусія на тему переміни парламенту в заступництво професійних груп має реальні основи тільки в країх, які досягли найвищого ступінця модерного економічного розвитку. Сам автор вказує на Німеччину, як на край, де професійні групи знаходять ся в стадії творення, отже на край з виключеною модерною економічною структурою. 2) Автор не вважав відношен на питанні, які в критерії проміжати при "віднайданні становила і значіння різних професій в державі й суспільності", значить, на яких основах оперти чисельне відношен заступництва окремих професійних груп. А се є власне найважливіше питанні при реалізованню ідеї заступництва професійних груп. — М. І.

IV.

СОЦІЯЛЬНА ЕТИКА.

Індивідуалізм і колективізм. Суспільництво і товариськість.

Цивілізація і культура.

Людська спільність вийшла з дуалізму між рабунковим і товариським інстинктом, між війною й асоціацією. Стому дуалізмowi відповідає до певної міри протилежність між політикою й етикою. Та як в жаднім періоді розвитку поняття морали не могло визволити ся з під впливу понять політики, так само політика все підлягала впливови етики. Власть мусіла взяти на свою службу моральне право, щоб забезпечити своє існування, і так поволі розширила ся домена права. Хоч як плягоничне було би відношене влади до морали, все таки політика послуговується моральними правовими поняттями, хоч може дієть ся се тільки для людського ока. Цілий розвиток людського роду полягає на тім взаємнім впливі між політикою й етикою і на зрості останньої коштом першої.

Соціальна етика має тут рішити великанську задачу: перемінити політику, офіційну мораль м. си, по взірцям індивідуальної морали. Деяким результатом в тім напрямі може вона вже виказати ся. Се бачили ми в міждержавній області, але воно має значіне також для внутрішньої політики. В культурних краях не засуджуєть ся вже політичного противника на смерть, ані не замикаєть ся його в Бастілії. Се поясняєть ся не тим, що партії в своїм панованю стали хоч трохи менше тиранські ніж абсолютні володарі давнійших часів, але дієть ся так тому, бо протягом віків правна свідомість стала сильнійша. І у внутрішніх відносинах публична думка є каміннярем. Всі помічення й міркування, всі висліди думки й досліду, пересіяні і спопуляризовані, розносять в наших днях книжки й газети по світі. Всі ті

відривки й окрушки розходять ся да ті через щоденні розмови. Той цілий, безконечно ніжно порозділюваний матеріял укладаєть ся поволи, і так наростає верства за верствою для творення публичної думки. Суггестия новости може творити смішні або шкідливі напряди моди, — так прим. гуманітарні ідеї ведуть легко до податливої педагогіки, яка присипляє мораль, або до надмірної м'якості супроти злочинців, яка зменшує праву охорону мирного й чесного горожанина і викривляє до певної міри правну свідомість, — але є се тільки схиблення публичної думки. Вона проявляєть ся скоками, хитаючи ся між ріжними суггестиями, але коли слідити за її впливом взагалі і для довгого часу, то її роль посередника між індивідуальною моралю і моралю маси стане очевидна.

При тім має тут величезне значінє суггестия преси. Взагалі не можна сказати, що преса бачить свою задачу в тім, щоб вести публичну думку. Вона має передовсім дві головні цілі: заспокоювати ненаситну цікавість мас і працювати в службі партії або секти; се останнє сповняє вона або через безпосередню агітацію, або представляючи неутральні події й відносини в одностороннім і кривім партійнім освітленю. Одначе, щоби вдержати свою публіку, мусить вона рівночасно числити ся і до публичною думкою і примішувати до неї свої тенденції, чим вона знов причиняєть ся до скріплення публичної думки й надання їй більш універсального значіння. Таким чином щоденна преса, мимо своєї служби партіям, являєть ся могутнім способом творення публичної думки. З другої сторони є се поважне свідомство поступу в області соціальної етики, що жадне правительство жадна пануюча партія в культурній державі не посміє попробувати постійно давити пресу. Війна для зникнення свободи стала ледви була-б тепер можлива.

Соціальна етика має найперше означити становище супроти питання індивідуалізм contra колективізм. Тут лежить основна соціальна проблема. Індивідуалізм каже одиниці шукати своєї задачі в самій собі. Кожний мусить старати ся досягнути по зможі найбільшу міру свободи, влади і посідання, або в кождім раз таку скількість тих житєвих дібр, яку його індивідуальна натура приписує йому як умову до досягнення по зможі найвисшої почуття щастя. Світом одиниці стає її я. Державі повинні

тільки в інтересі одиниць обмежити відповідно свою сферу влади; її зводить ся до ролі поліція. Суспільність, понятє свободних асоціацій, зникає для індивідуалістичного світогляду. Доведений до крайніх консеквенцій, стає індивідуалізм по часті анархізмом, по часті теорією надчоловіка, яка одначе також є формою анархізму. В менше надмірнім виді проявляєть ся індивідуалізм як сентиментальний культ свого я. Коли оцінювати справу зі становища народньої педагогіки, він творить шкідливу пошану перед нерозумними ідіосинкразіями; приватні властивості вважаєть ся за глибину і висність духа; кожда одиниця стає на стільки зарозуміла, що вважає себе індивідуальністю. Індивідуалістичний напрям знаходить свій вислів в порожній, крикливій дірній, *l'art pour l'art*, в ідолопоклонстві словам, де зникає різниця між творчими одиницями, які плодять думки, і героями фрази, які тільки розводнюють думки інших.

Колективізм знов вважає одиницю тільки за часть цілости. Коли античний світогляд був у своїй сути колективістичний, то модерний колективізм повстав через перемену індивідуалізму в його противенство. Щоб усім забезпечити відповідну скількість житєвих дібр, мусягь бути для свободи рухів одиниці потягнені як найвузніші границі. Щоб один другому не зазидував, повинні бути житєві добра так поділені, щоб кождий дістав по заслугі свою заццату, обчислену з математичною докладністю. А що слабші і малоздібні, які менше продукують як сильніші і здібніші, не винні своїй меншевартності, заслуга стає в дійсности однакова, наслідком чого и нагорода повинна бути однакова. Так доходить ся через соціялізм до крайньої форми колективізму, до комунізму. Держава стає великим регулятором, стає машиною, яка автоматично розділяє працю и заццату. Свій напрям не є діричний, натомість є він односторонньо матеріалістичний, веде консеквентно до того, щоби в своїй психології оперувати тільки готетом і половим інстинктом. З своїм антиподом, індивідуалізмом, має він сильніші нахили, щоб не звертати уваги на свободні асоціації суспільности. Свобідні асоціації не надають ся до механізму державного порядку. Колективізм забуває, що машина дає все такий сам продукт, без відмінн і тому без уліпшення, що тільки приватна ініціатива може творити новости, та що весь поступ завдякуєть ся їй.

він про духові вартости, які не можна регулювати так само як материяльну роботу й материяльне уживанє. А вони є власне ті, що порушають сьвіт. Індівідуалізм опираєть ся на утопії, а саме на відокремленій одиниці, яка в сьвіті не існує; колективізм опираєть ся на іншій утопії, на рівности, яка в сьвіті також не існує і якої на щастє ніколи не можна буде завести під примусом.

Кожда часть стає сїпа на половині правди. Суспільність (в найширшій розуміню, включаючи державу) існує очевидно тільки для одиниць, бо без одиниць взагалі не було би суспільности, одначе не існує вона для окремої одиниці. Одиниця знов існує не тільки для себе, але також для инших одиниць, себто для суспільности. Адже чоловік, — що признають нині всі, — є товариський звір. Побіч інстинкту самозбереження товариський інстинкт є тою силою, яка заставляє його до праці. Муки Сизифа і Данаїд є власне тому так вирафіновано пекольні, що їх праця не витворює ніяких вартостей. Коли-б вязням, які в Азії за кару цілий день крутять колесо, неполучене з ніякою машиною, казав замість того крутити колесо, яке прим. меле збіже, ніхто з них не відмовив ся би. Вирафіноване кари лежить в гнітучім почутю, яке повстає при виконуваню роботи, яка не дає ніяких вартостей. А під вартостями треба тут розуміти социяльні вартости. Коли-б артист наперед знав, що його твір зараз після викінчення буде знищений, так, що ніхто його не побачить, втратив би охоту до праці. Твір міг би для нього самого, для його артистичного розвитку мати значіне, але він не мав би вартости для суспільности, і се є рішаючий момент. Зарозумілість, яку так часто зустрічаємо у творчих одиниць, се ніщо инше, як менше або більше пересадне почутє власної здібности творити социяльні вартости.

Ясна річ, що тим більші вартости може давати одиниця суспільности, чим більшу змогу розвитку дає суспільність одиниці. Наука, штука, література мусить мати свободу і певний вільний простір, щоб могли розвивати ся. Той, чия щоденна робота полягає в тім, щоб бити молотом по ковалі, може вдоволяючо виконувати ту роботу, коли тільки має дах над головою і може заспокоїти голод і половий інстинкт. Коли-ж су-

пільність може крім того забезпечити його будучність і дати йому певний засіб загально корисного знання, се знов вийде на користь суспільности, бо він через те зможе ліпше виховати свої діти і може ще мати виховуючий вплив на окружене. Великий купець і промисловень мають більші вимоги; руйнуючий нерви вплив відповідальности і ризика вимагає противаги, відповідно до натури одиниці; подорожний, певного естетичного середовища дома і т. д. В кінці при умовій праці вимоги участі в житєвих добрах є сильнійше зіндідуалізовані, бо до виконання ціної умови роботи є потрібна справжня індивідуальність. Розумієть ся, соціяльна етика мусить покласти певні границі вимогам, які ставити одиниця вважає себе управненою на основі роду й вартости своєї праці. Коли-б означене тих границь оставити самій одиниці, вимоги в найбільше випадках страшно зробили би; одиниця не могла би розрізнити, що справді має значінє для її творчости, а чому вона ілюзорично приписує таке значінє, гонена своєю жадобою. Справа правильного розділу житєвих дібр, — при чім треба розуміти не тільки чисто материяльні добра, але також власть і авторітет, — ставати-ме що-раз більше пекуча. Для її розвязки мусять дружно працювати політична економія, соціяльна етика й індивідуальна етика, а цілю мусить бути: довести до логічного відношеня між соціяльною вартістю роботи і свобідним розпоряджуванєм робітника житєвими добрами. Кожда одиниця повинна розпоряджати такою скількістю житєвих дібр, яку може особистою працею переміняти в соціяльні вартости, але також тільки такою. Розумієть ся, є се ціль для непередвидженого часу і може навіть на всі часи утопійна. Але не тому ставить ся ідеали, що вірить ся в їх повну реалізацію, тільки щоби вказати напрям, в яким мають іти змаганя. Хоч ідеал є й недосяжний, то все можна до нього на один-два ступні зблизити ся.

Шляхи і способи є для соціяльних реформ однакові. Приготовляєть ся поступенно публичну думку, так, що нові ідеї переходять в кров що-раз більших мас. В кінці фаланга, яка стоїть за домаганнями реформи, є досить велика, щоби примусити політику, зайняти ся ними. Не все нове, що одушевляє маси, є добре і правильне, бо суггестії можна вжити до всего. Великі, важкі наслідками похибки робить ся як в соціяльній так і в полі-

тичній області, але суспільність мала довге жите й досить часу похибки направити, коли шкідливість консеквенцій занадто кидається в очі. Суспільність учить ся з своїх похибок, хоч плата за науку буває й дорога. Головна річ, що індивідуалізм і колективізм існують як до певної міри рівнорядні напрями, які можуть вдержувати себе у взаємній рівновазі.

Соціальна етика є чимсь більше як тільки теплярнею для думок, які мчють дозрівати для пересадження на політичну ниву. Вона обнімає не тільки суспільництво (Sozial taet), чим означую змагане до ліпших соціальних відносин, але також товариськість (Soziabilitaet), розвиток людського товариського і суспільного почуття. І в сій останній області маси остали позаду одиниць. Здогад, що держава при якійсь нагоді з чисто людської прихильности даром подала поміч сусідній державі, був би образою провідних політиків тої держави, коли тимчасом інсінуация, що ті провідні політики вивели сусідню державу в поле, мимо перенятих обуренем офіціальних спростовань, вважала ся би компліментом для їх інтелігенції. Газетна полеміка між краями й народами своїм наївно самохвальним і зарозумілим стилем інвектив пригадує сварки вуличників. Такий низький курс має товариськість не тільки в міждержавній, але також у внутрішній морали мас. Політична партія вважала би за вершок сьмішности, коли-б від неї ждали пристуги, не заплативши за се в повній валюті. Найбільш дрібничкова ярмарковість є в політиці доброю діловою моралю. Публична думка є тут знов посередником між офіціальною моралю маси і індивідуальною моралю. Публична думка нації може з одушевленням витати иншу націю, при чім за тим одушевленням не стоїть вираховане. Те одушевлене може бути мало основане, одначе головна річ лежить тут в тім, що при всіляких сьвятах збратаня, коли виключити суггестію окликів, остане мале зерно справжньої товариськости. Труднійше виказати в політичних партій вплив публичної думки в напрямі витворювання товариськости, одначе й тут він знайдесть ся, хоч і дуже укритий.

Товариськість є зародом всякого розвитку морали маси. Всяка культура є через те в своїй сути товариська. Бо культура не є ніщо инше, як моральний розвиток мас, поступаюча побіда асоціяцій над війною. Через літературу, штуку й науку

старається зіндивідуалізований в нації нарід пізнати себе самого, віднайти в самім собі з'єднуючі елементи. Через те, що ма сам робить ся доступними також духові вартости інших народів, їх горизонт розширюється поступенно до того, що вони починають відчувати загально - людське при чім зискується щораз новіші області для товариськості.

Як різно укладається культура в окремих народів, так само різно укладається вона в окремих періодах часу. Маємо не тільки національні культури, але також культури одного віку мимо місцевих відмін складаються на більшу часову цілість, яку називаємо "стилем". Стиль, се зверхній вислів духового життя віку, знак єдності часу. В стилі зустрічаються споріднені моменти різних духових напрямів, сили вдержують ся в рівновазі. Стиль, се супокій і гармонія. Тим пояснюється заспокоююче і підносяче вражіння, яке викликає кождий стилевий твір штуки в розуміючого глядача.

Є се властивість нашого часу, що в ній нема ніякого стилю. В архітектурі з умираючим емпіре спинило ся всяке спонтанічне творення стилю. Меблева штука дала ще стиль епігонів, стиль 1840-их років, відроджене стилю рококо з міщанським прикрасенням. В музиці, в штуці, в літературі, було багато цікавих окремих індивідуальностей, але не було стилю, тільки "школи" й "напрями". Се справді новість в історії. Європа ледви чи коли перед тим в історичній епосі була так зовсім позбавлена всякого стилю, як від половини ХІХ. століття до нинішнього дня. В останніх роках появили ся в декоративній й артистичній промислі змагання до "залізного стилю", який своєю холодною, брутальною безвиставністю міг би стати висловом нашого машинового віку, однак сьогодні не можна ще сказати, чи він піде далі пробної стадії.

Передумовою витворення стилю є існування чогось спільного, спільного знаменника для різних напрямів думки, єдності, яка могла би витиснути своє знамя на творах штуки і літератури, урядженню дому, суспільним життю, світогляді й життю даного часу. Стиль є висловом того, що зібране і злучене в народній свідомості. А власне сеї риси недостає в дуже визначній мірі нашому часові. Відповідаюча модерному духові часу теорія народньої суверенності розбила суспільне жите на самі окремі

єдності. Атомістичний і анархістичний вік мусить бути позбавлений стилю. Анормально форсовне цивілізаційне жите нашої го часу з своїм руйнуючим нерви поспіхом і з безконечною безліччю ріжнородних, все змінних, крикливих, дисгармонійних вражінь причинило ся до притуплення почуття гармонії і зробило людей нездібними переняти ся єдиним, консеквентним, одноцільно викованим культурним духом.

Коли культура є для нас тим самим, що етичний розвиток для одиниць, то цивілізація, удосконалюване техніки, поступ в опановуваню природи, відповідає інтелектуальному і професійному удосконалюваню одиниць. Цивілізація сама в собі не є культурою, тільки способом до культури. Електричне сьвітло, автомобілі, й аеропляни не мають нічого більше спільного з культурою, як тільки те, що з одної сторони є вони плодами чинника культури, науки, а з другої можуть бути взяті в службу культури, як усе, що упрощує механіку веденя життя і причиняєть ся до лученя між людьми. Одначе часто цивілізація спершу більше ділить, ніж лучить, бо витворює потребу люксусу, яка знов викликає рабунковий інстинкт. Звідси походить та особлива подвійна натура, властива так виразно цивілізаційному періодови XIX і XX. столітя. Сам поступ, який підпирає розвиток етики нас, рівночасно має спинюючий вплив, бо збільшує способи до власти й уживаня. Рабунковий інстинкт і товариськість стоять тут з найбільшою різкістю проти себе.

Хто живе серед того модерного хаосу, повинен зберегти ясний погляд і не дати ся збаламутити ворожнечею до культури, витворюваною через відворотну суггестію і піддержуваною реальними політиками. Все те говорене про "надмір культури" треба звести до властивої міри. Бачать, як нація занепадає і її культура прибирає хоробливі форми, і виводять з того, що націю згубила культура. Та чи такий вивід оправданий? Чи не можна подумати, що культура тому приняла хоробливі форми, бо нарід з інших причин попав у занепад? Чи може не більш природною була би думка, що народи й держави ростуть, в своїм найліпшім віці, приймають і продукують культуру, щоб опісля постаріти ся і вмерти? В такім випадку смерть не була би наслідком культури, тільки природним порядком, якому навіть культура не може оперти ся. А коли так, то не можуть тут допомогти ніякі ліки. Старець не відмолодне через позбавлене культури. Остання і крайня консеквенція боротьби за істнуване, се резигнація. Одначе нація, яка вмирає, виконавши свою культурну працю, не жила даром і не заслугує на насьміх і в історії її спадщину візьмуть молодші сили й далі вести-муть діло культури: *Graecia capta ferum victorem cepit.*

В-
О-
З-
ИХ
ПО
О-

ОК
В
Й-
Е
О,
З
ИН
ОУ
Я-
ОУ
КА
И-
Е-
ОК
О-
ГЬ

С-
И,
Ю
Р
П
А-
Е
И,
Ш
В
Б
И
А-
Т
Е
О-
В
Ь

Еволюція в Образках

Тепер ніхто не може звизлитись, що на українській мові нема наукової книжки, з котрої він би міг докладно довідатись про повстання світа, животин та людей. Така книжка є!

Се — **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**!

Вона містить в собі найчистішу есенцію науки Чарлеса Дарвіна та його учеників.

Хоч ся наука дуже висока, та її зрозуміє кождий навіть мало вчений, бо

СТО ДЕВ'ЯТЬДЕСЯТЬ І ТРИ ОБРАЗКИ

пояснюють кожную сторінку написану простою мовою; тому і зветь ся книжка: **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**.

Містить вона в собі виклади з Астрономії — Геології — Зоології.

Себто науку про небо та повстання світа, про те як з'явилась земля, та як протягом 157.000.000 літ з малих, оком невидимих животинок повстали уся теперішня звірина та рослинна.

Кажуть, що людина повстала з маляни, чи правда се, чи ні, доведеться з

ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ

Ся книга розділена на шість розділів: — Розділ I. — Прості приклади. — Розділ II. — Астрономія. — Розділ III. — Геологія. — Розділ IV. — Зоологія (до ссавців). — Розділ V. Маляни та людина. Розділ VI. — Нарис прав еволюції. — Ви можете набути **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«** за \$1.25

ПРО ЗЕМЛЮ СОНЦЕ І ЗВІЗДИ. — Популярна астрономія. — Написав д-р Іван Раковський. В сій книжочці вложено популярно основні відомости з астрономії. Читаючий довідаєть ся з неї, що таке наша земля, що таке місяць, сонце, комети, що таке звiзди. Пізнає дивні нові світи, про які не знав нічого. — Виклад книжочки незвичайно приступний і легкий. Численні ілюстрації улежшують ще більше розуміння прочитаного. — Ціна 40ц

З ЖИТТЯ ПЕРВІСНОГО ЧОЛОВІКА І СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Залізнякова. — З 23 рисунками в тексті. — Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорять ся там про дуже цікаві річчi, бо й хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі. Бо й теперішні дикі люди, про яких такі дива кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на тринадцять розділів, а в кождім з них говорять ся про якусь пишу сторону життя наших поселенців або теперішних дикунів. До кожного розділу додано кілька образків, які пояснюють ще ліпше те що написано 35ц

ГІПНОТИЗМ І СУГЕСТІЯ. — Короткі і популярні вказівки до гіпно-тизованія і піддаванія сугесцій в цілях лічних і педагогічних. — З численними ілюстраціями. — Ціна за I. і II. часть 40ц

РОЗВІЙ ПОГЛЯДІВ НА ВСЕЛЕННУ. — Наукова розвідка 40ц

Ruska Knyharnia

850 MAIN ST.

WINNIPEG, MAN.